

ZAPISI

Rajko Bratož

Poznoantična Akvileja in njena cerkvena skupnost v luči nove monografije

CLAIRE SOTINEL, **Identité civique et christianisme: Aquilée du IIIe au VIe siècle**. Rome: École française de Rome, 2005. (Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome: 324). 458 strani. ISBN 2-7283-0735-0

Claire Sotinel (odslej C.S.), profesorica antične zgodovine na univerzi v Bordeauxu, je obsežno monografijo, ki prinaša novo sintezo zgodovine Akvileje v pozni antiki s posebnim poudarkom na vprašanju identitete poznoantičnega mesta in razvoju krščanskih struktur, razdelila na šest obsežnih, po okrog 60 strani dolgih poglavij. Monografijo uvaja predstavitev njenega cilja s kritičnim pogledom na dosedanje raziskave, zaključuje pa povzetek glavnih rezultatov, trije dodatki (analiza oglejske sinode 381 in gradeške sinode okrog 579), bibliografija, slikovne priloge in indeksi. V njej je strnila svoje raziskave različnih aspektov zgodovine Akvileje v pozni antiki: ob zgodovini krščanstva in cerkvenih struktur tudi politično in vojaško zgodovino, razvoj uprave, gospodarstva, družbenih razmer, razvoj »ideologije« mesta kot politične in družbene skupnosti, ki je doživela v obravnavanem obdobju vrsto dramatičnih trenutkov. Njeno izvajanje temelji na poglobljenem študiju literarnih virov, napisov in – kar je pri besedilih izpod peresa zgodovinarjev praviloma najtrši oreh – na dobrem poznavanju arheoloških raziskav in materialnih virov, ki so vključeni v obravnavo v pisanim virom enakovrednem obsegu. Eno od temeljnih vprašanj, ki se mu je posvetila, se glasi: v kolikšni meri je mogoče ugotoviti politično identiteto mesta v obliki, ko je mesto (prebivalstvo in mestne vodilne strukture) nastopilo kot aktivni nosilec dogajanja? Ali je bila Akvileja v dogodkih in procesih, ki so jih sprožili drugi dejavniki, le pasivni spremljevalec razvoja oziroma ali je pri tem aktivno sodelovala? Raziskovanje tega aspekta zgodovine Akvileje omogočajo številni in izpovedno dovolj bogati viri, vendar pa predstavljata njihova neenakomerna časovna razporeditev in kvaliteta tako veliko oviro, da so možni v večini primerov le hipotetični zaključki. Raziskava tega aspekta mestne zgodovine se kaže kot najbolj smiselna za leto šestih cesarjev (238), nato pa zlasti za 4. stoletje, ko je bila Akvileja vključena v skoraj vse državljanske vojne, v katerih se je morala politično opredeliti (312, 350–351, 361, 387–388 in 394). Za 5. stoletje je zaradi manjšega števila virov možno raziskovati ta vidik v dosti bolj omejenem obsegu, v 6. stoletju pa se kaže samobitnost mesta predvsem na področju cerkvene zgodovine.

Knjiga je izšla v času pospešenega zanimanja za Akvilejo, ko se je Center za raziskave antične in zgodnj srednjeveške dobe v severnojadranskih deželah (»Centro di Antichità Alto-adriatiche« v Akvileji) posvetil raziskovalnemu in publicističnemu projektu, s katerim name-rava v več tematskih zbornikih ponovno osvetlili vsa področja v skoraj osem stoletij dolgem razvoju Akvileje od ustanovitve mesta do konca 6. stoletja: politično, upravno in družbeno

zgodovino, gospodarstvo, mestno topografijo in urbanizem, zgodnjekrščansko dobo in razvoj umetnosti¹. Spomladi 2006 je izšel obsežen biografski leksikon za Furlanijo v srednjem veku, ki prinaša vrsto gesel o osebnostih iz poznoantične in zgodnesrednjeveške zgodovine Akvileje in pomeni pomemben prispevek k prozopografskim raziskavam². Naj kratko predstavimo posamezne dele študije C.S. z njenimi najpomembnejšimi poudarki in dognanji, ob tem opozorimo na kontroverzna mesta in na nekaj novejših del, ki v knjigi niso upoštevana, bodisi ker so bila objavljena tik pred izidom monografije bodisi jih avtorica ni vključila v svojo študijo iz drugih razlogov, čeprav bi vanjo po svojem pomenu sodila. Pri tem bomo skušali dati večji poudarek obravnavi povezav Akvileje z njenim bližnjim in bolj oddaljenim vzhodnim sosedstvom na območju vzhodnoalpskega, panonskega in zahodnega balkanskega prostora.

Avtorica je v uvodu (str. 1–6) izpostavila dosedanje raziskovanje poznoantične zgodovine Akvileje, pri katerih je opozorila predvsem na dve značilnosti. (1) Raziskovanje zgodovine mesta je bilo precej izolirano; starejša dela so zaostajala za sočasnim razvojem znanosti, v zapleteni novejši zgodovini severnojadranskih dežel so večkrat dobila ideološko poanto in so bila napisana v duhu lokalne zgodovine. Preozek »lokalni« koncept ali kar »provincialnost« raziskav, ki ne omogočata spoznanj z vidika širokih spektrov obče zgodovine, naj bi bila po njenem mnenju vidno zastopana še sedanjem času. (2) Po avtoričini sodbi sta bili dve ključni temi iz zgodovine poznoantične Akvileje v srednjem veku podvrženi mitiziranju: (a) uničenje Akvileje in posledično njena opustitev ob hunskem zavzetju 452 kot ena od podlag mita o nastanku Benetk; (b) instrumentalizacija celotne cerkvene zgodovine kot posledica shizme Treh poglavij, delitve patriarhata v začetku 7. stoletja in kasnejšega medsebojno sovražnega odnosa med njegovima obema nekdanjima deloma. Oba mitologema naj bi se medsebojno pogojevala in dopolnjevala. Zaradi pristranskosti kasnejšega izročila je avtorica namerno izločila iz raziskave srednjeveške historiografske in hagiografske vire (beneške kronike z nastankom od 11. do 14. stoletja, kataloge škofov oz. patriarhov, legende o mučencih z nastankom od 9. stoletja dalje), ker naj bi po njenem prepričanju posredovali namerno izkrivljeno zgodovinsko sliko. V tej svoji nameri, ki jo je še dodatno utemeljila v sklepnem delu monografije (str. 370–381), pa ni bila dosledna, saj je ponekod, kot na primer pri obravnavi graške sinode okrog 579, postal srednjeveški historiografski vir nosilna opora njene argumentacije.

1. Akvileja v 3. in 4. stoletju

Prvo poglavje, ki obravnava nastanek in razvoj mestne identitete in preoblikovanje mesta v 4. stoletju (str. 7–64), se pričinja s prikazom vloge Akvileje v državljanski vojni leta 238, ko je, če sodimo po Herodijanovem opisu, prebivalstvo prvega velikega italškega mesta pod vodstvom mestne elite in mestnih struktur složno, v skladu z napotili rimskega senata, zaprlo pot cesarju Maksiminu Tračanu, ki je z veliko armado vdrl iz Panonije v Italijo. Uspešna, približno mesec dni trajajoča obrambna vojna spomladi 238, ki se na napisu iz Rima označuje kot »akvilejska vojna« (*bellum Aquileiense*), je povzročila cesarjev padec in s tem na samem začetku Italije preprečila vojno velikih razsežnosti na italških tleh. Vojna je pokazala ne le na velik pomen mesta (strateška lega, cvetoče gospodarstvo, predanost tradicionalnim rimskim idealom), temveč tudi na obstoj njegove identitete, ki se je manifestirala v samostojnih

¹ *Aquileia dalle origini alla costituzione del ducato longobardo*. (1) *Storia – amministrazione – società* (ur. G. Cuscito, *Antichità Altoadriatiche* (odslej *AAAd*) 54, 2003); (2) *Topografia – urbanistica – edilizia pubblica* (ur. G. Cuscito, M. Verzár Bass, *AAAd* 59, 2004); (3) *La cultura artistica in età romana (II secolo a.C. – III secolo d. C.)*, *AAAd* 61, 2005; v pripravi je zvezek o gospodarski in družbeni zgodovini, načrtovan pa še zvezek o krščanstvu.

² *Nuovo Liruti. Dizionario biografico dei Friulani 1. Il medioevo I–II* (a cura di C. SCALON), Udine 2006.

odločitvah mestnega vodstva, slogi in požrtvovalnosti prebivalstva, ne nazadnje v predanosti avtohtonemu lokalnemu božanstvu Belenu kot mestnemu zaščitniku³.

Za razliko od dobro poznanih dogodkov leta 238 ni tako rekoč nič znanega o vlogi Akvileje v septembru 270 (Avrelijanov pohod iz Sirmija proti Kvintilu, ki je po kratkotrajni vladavi doživel poraz in ga je v Akvileji doletela smrt)⁴ in eventualna vloga mesta v času uzurpacije Sabina Julijana 284 (str. 16 op. 46). V Dioklecijanovi dobi, ki je slabo poznana, so bili postavljeni temelji za vzpon mesta v 4. stoletju: Akvileja je postala glavno mesto province »Benečije in Istre« (*Venetia et Histria*), vendar pa je v severni Italiji po pomenu zaostajala za cesarsko prestolnico Mediolanom. Kljub okrepitvi vloge mesta (cesarska kovnica, vojaška posadka, sedež mornariške uprave, prenova foruma, cirkusa, term in pristanišča itd.) in večkratnim cesarskim obiskom⁵ mesta po njenem mnenju ne bi mogli označiti kot cesarske rezidence, poleg tega reprezentančni objekt, kjer naj bi se cesarji zadrževali v času svojega zadrževanja v mestu, ni z gotovostjo identificiran. Kot pomembno in strateško izpostavljeno mesto v bližini Ilirika se je Akvileja znašla v težkih razmerah in je v sedemletnem obdobju druge in tretje tetrarhije 305–312) kar šestkrat zamenjala svojega »gospodarja«, pri čemer je večino časa (prva polovica leta 307; od jeseni 307 do poletja 310, od jeseni 310 do poletja 312) pripadala Maksenciju. Mesto, ki je po nastopu druge tetrarhije (1. maja 305) pripadlo cesarju Severu s sedežem v Milanu, je po Maksencijevi uzurpaciji v Rimu jeseni 306 in utrditvi njegove oblasti v Italiji najkasneje spomladi 307 prišlo pod njegovo oblast. Poleti 307 je v času Galerijevega pohoda iz Ilirika v Italijo prišlo za krajši čas pod njegovo oblast, po neuspehu tega pohoda pa je zopet pripadalo Maksenciju⁶. Kot se zdi je Licinij, ki je bil jeseni 308 na konferenci v Karnuntu imenovan za cesarja, poskušal poleti 310 s pohodom iz južne Panonije prek Tarsatike in severne Istre vdreti v Italijo. Posledica pohoda, ki ga ne omenjajo pisani viri, pač pa ga dokaj prepričljivo dokumentirajo zakladna najdba v Čenturju in dva Liciniju posvečena napisa (v Poreču iz leta 310 in nedatiran napis v Puli enake vsebine), je bila verjetna Licinijeva osvojitve Akvileje, ki sovpada z začasno ukinitvijo tamkajšnje kovnice⁷. Po propadu tega poskusa je Akvileja ponovno za dve leti prišla pod Maksencijevo oblast. V državljanski vojni leta 312 je mesto zaprlo vrata Konstantinovi vojski, po njegovi zmagi pri Veroni pa prosilo cesarja milosti. Po Konstantinovi pomilostitvi in prestopu na njegovo stran je bila Akvileja deležna številnih cesarjevih izrazov naklonjenosti, v naslednjem petindvajsetletnem obdobju vlade tudi zanesljivo vsaj dveh obiskov (319 in 326).

V državljanski vojni med Konstantinom II. in Konstansom leta 340, ki se je zaključila z zmago mlajšega brata v bitki pri reki *Alsa* zahodno od Akvileje, mesto samo, ki ga Konstantin II. med prodorom z zahoda očitno ni dosegel, ni odigralo razpoznavne vloge, pač pa je bilo – če sodimo po zelo fragmentarno ohranjenem napisu – morda prizorišče Konstansovega trumfa po zmagi nad bratom⁸. V mestu so se večkrat zadrževali cesarji ob različnih priložnostih, med

³ Med novejšimi prikazi gl. tudi K. STROBEL, *Aquileia im 2. und 3. Jahrhundert n. Chr.: zentrale Episoden seiner Geschichte*, *AAAd* 54, 2003, 221–263 in 285–291 (bibliografija), zlasti 252–263.

⁴ Kvintilova vlada je verjetno trajala dva meseca in pol (77 dni) in ne le 17 dni. Njegovo smrt v Akvileji omenja Hieronymus, *Chronica* a. 271 (izd. R. Helm, 222: *Quintillus ... XVII imperii die Aquileiae occiditur*). Gl. nazadnje Th. GANSCHOW, *Die Münzprägung des Quintillus und die Chronologie der Ereignisse der Jahre 269/270 n. Chr. im Spiegel der Münzstätte Siscia*, v: *Illyrica antiqua ob honorem Duje Rendić-Miočević*, Zagreb 2005, 269–274.

⁵ Prim. nazadnje C. ZACCARIA, *Dioklecijan in Maksimijan v Ogleju in sosednjih pokrajinah*, v: G. TOPLIKAR, S. TAVANO (ur.), *Sveti Kancijani ob 1700-letnici mučeništva*, Ronchi dei legionari 2005, 93–125.

⁶ A. JELOČNIK, *Čenturska zakladna najdba folisov Maksencija in tetrarhije*, Ljubljana 1973, 78–82 in 93; prim. W. KUHOFF, *Diokletian und die Epoche der Tetrarchie*, Frankfurt am Main (in drugod), 2001, 824–826, zlasti op. 1604.

⁷ A. JELOČNIK, *Čenturska zakladna najdba*, 81–82; W. KUHOFF, *Diokletian...*, 858–859, zlasti op. 1634.

⁸ Gl. med novimi obravnavami B. BLECKMANN, *Der Bürgerkrieg zwischen Constantin II. und Constans (340 n. Chr.)*, *Historia* 52, 2003, 225–250; o fragmentarno ohranjenem napisu, ki naj bi se nanašal na proslavo trumfa po zmagi ob reki *Alsi*, gl. W. RIESS, *Konstantin und seine Söhne in Aquileia*, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 135, 2001, 267–283, zlasti 282–283.

katerimi izstopajo po pomenu, posebej za presojo o njegovi politični samobitnosti, samostojnosti ravnanja in »mestni identiteti«, državljanske vojne. Naj jih naštejemo: Magnencijeva uzurpacija in njegovo večkratno zadrževanje v Akvileji v letih 350–352; obleganje Akvileje ob uzurpaciji Julijana v letu 361; Akvileja kot oporišče Magna Maksima in izhodišče za njegov prodor v zahodni Ilirik 387, po njegovih tamkajšnjih vojaških porazih zajetje in usmrnitev pred Akvilejo 388⁹.

Avtorica (str. 60–61) po pravici poudarja pasivno vlogo Akvileje v državljanski vojni 388, ki se bistveno razlikuje od njenega ravnanja v podobnih primerih pred tem (238, 312, 361). Mesto, v katerega se je po dveh porazih (pri Sisciji in nato Petovioni) zatekel Maksim s svojo iz mavrskih vojakov sestavljeno gardo, očitno ni nudilo odpora Teodozijevo vojski, po drugi strani pa cesarju ni odprlo mestnih vrat kot je pred tem storila Emona, ki je Teodozija sprejela kot osvoboditelja. Pri tem velja opozoriti, da se je Akvileja 388 srečala prvič z vojaškimi nasprotniki, ki so jo spremljali skozi 5. stoletje, zlasti Goti in Huni. Vloga barbarskih oddelkov v Teodozijevo vojski je bila odločilnega pomena za njegovo zmago nad Magnom Maksimom pri Sisciji, pomembna je bila tudi za izid bitke pri Petovioni. Iz Ambrozijevih in Pakatovih poročil bi mogli sklepati, da je cesar to skupino po prihodu v Emono poslal nazaj v Panonijo; če pa sodimo po Zosimovem opisu, je ena federatska skupina odšla z glavnino vojske v Italijo in odigrala odločilno vlogo pri spopadu pred akvilejskim obzidjem in zavzetju mesta¹⁰. Noben vir ne poroča, da bi pri obrambi mesta poleg Maksimovih gardnih oddelkov sodelovale tudi enote lokalnega akvilejskega izvora.

Nevtralna drža mesta, ki je čakalo na izid vojne in se šele nato postavilo na stran zmagovalca, kaže na padec politične vloge Akvileje. Ob tem je mesto okrepilo svojo strateško vlogo, svoje gospodarske potenciale, vlogo prometnega vozlišča, povečalo je svoj obseg in potrdilo svojo samobitnost in samozavest z vrstami gradenj, ki so zaznamovale poznoantično mesto: cerkveno središče, terme, forum, gospodarski in prometni objekti¹¹. Odprto ostaja vprašanje, ali in če v kolikšni meri gre pri oblikovanju metropole 4. stoletja za posnemanje zgleda in slovesa nepremagljivega mesta leta 238. Dogodki v letu 388, po svojem poteku in rezultatu pravzaprav inverzna podoba onih iz leta 238, kažejo prej na zanikanje tega zgleda. V izčrpnem prikazu zgodovine Akvileje v 3. in 4. stoletju, z osrednjimi dogodki 238, 361 in 388, pogrešamo vsaj omembo dogodkov v letih 270 in 306–310, ki so sicer bistveno slabše poznani, vendar dajo slutiti dramatične preobrate v zgodovini Akvileje, pri katerih mesto verjetno ni bilo le pasivni opazovalec¹².

⁹ Izbor novejšje literature o Magnencijevi uzurpaciji: B. BLECKMANN, Die Schlacht von Mursa und die zeitgenössische Deutung eines spätantiken Bürgerkrieges, v: H. BRANDT (izd.), *Gedeutete Realität. Krisen, Wirklichkeiten, Interpretationen* (3.–6. Jh. n. Chr.), Historia Einzelschriften 134, 1999, 47–101; J.F. DRINKWATER, The Revolt and Ethnic origin of the Usurper Magnentius (350–353) and the Rebellion of Vetranio, *Chiron* 30, 2000, 131–159. O Julijanovi uzurpaciji in akvilejski epizodi gl. J. SZIDAT, *Historischer Kommentar zu Ammianus Marcellinus Buch XX–XXI*, Wiesbaden 1977/1981, I, 51–52. O dogodkih v letih 387–388 gl. kratko R. BRATOŽ, Aquileia tra Teodosio e i Longobardi (379–568), *AAAd* 54, 2003, 477–527, zlasti 484–493.

¹⁰ O vlogi barbarskih federatov v vojni leta 388 prim. nazadnje F. LOTTER (ter R. BRATOŽ in H. CASTRITIUS kot sodelavca), *Premiki ljudstev na območju Vzhodnih Alp in Srednjega Podonavja med antiko in srednjim vekom* (375–600), Ljubljana 2005, 70–71, 204; o verjetnem sodelovanju barbarskih federatov tudi pri zavzetju Akvileje prim. kratko R. BRATOŽ, Aquileia tra Teodosio e i Longobardi, 487.

¹¹ Gl. o tem več prispevkov v zborniku *Aquileia dalle origini alla costituzione del ducato longobardo. Topografia – urbanistica – edilizia pubblica* (ur. G. CUSCITO, M. VERZÀ BASS), *AAAd* 59, 2004, zlasti 257–559.

¹² Obdobje od 312 do 388 je avtorica v skrženi obliki predstavila v razpravi: Aquilée de Dioclétien à Théodose, *AAAd* 54, 2003, 375–392.

2. Začetki krščanstva in prvo obdobje pokristjanjenja

Drugo poglavje (str. 65–109) je posvečeno nastanku in razvoju akvilejskih krščanskih skupnosti, pri čemer avtorica namenoma uporablja množinsko obliko. Ob zelo skromnih arheoloških virih (nekaj napisov z omembami mučencev iz Dioklecijanovega časa) so dose-danji prikazi temeljili predvsem na analizi literarnih virov iz pozne antike in še kasnejših srednjeveških besedilih. C.S. se je pri oceni vrednosti ohranjenih virov postavila na stališče, da so vsi literarni viri (Hieronimijanski martirologij, spisi o mučencih, katalogi škofov, da ne govorimo o srednjeveški tradiciji) za raziskovanje začetkov krščanstva zaradi svojega kasnega nastanka in zavajajoče pristranskosti neuporabni. Vedenje o tej temi je postavila na začetek znanstvenega raziskovanja, ki ga predstavlja študija Pia Paschinija o začetkih oglejske cerkve (*La chiesa aquileiese ed il periodo delle origini*) iz leta 1909 (str. 67–72), in s tem postavila pod vprašaj vrednost objav cele vrste avtorjev, ki so se posvečali tej temi, zlasti italijanskih (zlasti G.C. Menis, S. Tavano, G. Cuscito, A. Niero in drugi), pa tudi drugih (med avstrijskimi R. Egger, med slovenskimi podpisani). Njena radikalna redukcija virov, po kateri ostanejo kot zanesljiva pričevanja samo maloštevilni napisi z omembami mučencev, zlasti če te potrjuje tudi Hieronimijanski martirologij, postavlja pod vprašaj smiselnost raziskav krščanstva za čas pred Dioklecijanovim preganjanjem kristjanov. Tudi za Dioklecijanov čas se kaže le borna podoba: pet mučencev, ki se omenjajo v Hieronimijanskem martirologiju, o katerih razen imena ni nič znanega, in majhna skupina okrog Kancijev, ki kaže na to, da se je krščanstvo uveljavilo tudi med pripadniki aristokracije¹³. Tudi če bi ne upoštevali napak ali površnosti (Anastazija ni salonitanska, temveč sirmijska mučenka), velja opozoriti, da so raziskave literarnih, zlasti hagiografskih virov, v razdobju zadnjega stoletja objektivno bistveno povečale vedenje ne le o nastanku kasnejšega izročila, temveč v posameznostih tudi o razvoju krščanstva v obdobju pred Konstantinom. Kot nepreverjeno moremo označiti tudi trditev, da je bil petovionski škof Viktorin »nedvomno« grškega porekla (str. 106); če sodimo po dokajšnjem številu epigrafsko izpričanih nosilcev imena *Victorinus* bi mogli upravičeno soditi, da je izhajal iz panonsko-noriškega območja¹⁴.

V nadaljevanju se je avtorica posvetila analizi Teodorove bazilike, zlasti mozaikov. Uvoda-ma je po pravici izpostavila problem, ki je v modernih raziskavah dokaj pogost in tako težko obvladljiv, da navdaja marsikaterega raziskovalca s pesimizmom. O ključnih vprašanih obstaja več teorij, saj je vsak pomembnejši raziskovalec dal svojo razlago nastanka in razvoja tega cerkvenega središča iz Konstantinove dobe; nova odkritja (kot na primer krstilnice) so postala izhodišče za dodatne razlage, ki si večkrat nasprotujejo. Kot posebej zapletena vprašanja je izpostavila premajhno zanesljivost datacije, vprašanje istočasnosti ali postopnosti pri nastanku celotnega objekta, spornost namembnosti in s tem tudi razumevanja maloštevilnih napisov. Pri analizi mozaika se je – ob soočenju z velikim številom razlag – posvetila podrobni analizi štirinajstih portretnih upodobitev v južni dvorani, ki naj bi prikazovale po njenem prepričanju pripadnike lokalne aristokracije, med katerimi je bil tudi en pripadnik senatorskega stanu. Ti anonimni premožni donatorji naj bi po njeni razlagi podprli gradnjo cerkve, kar se ujema s procesom postopnega prestopanja aristokracije v krščanstvo, ki je značilen za Konstantinov čas. Avtorica je izrazila velik dvom glede datiranja napisa prestižnega donatorja Januarija

¹³ O mučeniški skupini Kancijev sta izšla dva zbornika: *Studi Sancanzianesi in memoria di Mario Mirabella Roberti* (izd. G. CUSCITO), AAAd 47, 2004; *I santi Canziani nel XVII centenario del loro martirio – Sveti Kancijani ob 1700-letnici mučeništva* (izd. G. TOPLIKAR, S. TAVANO), Ronchi dei Legionari 2005.

¹⁴ R. BRATOŽ, *Krščanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode*, Ljubljana 1986, 278–279 oz. isti, *Il cristianesimo aquileiese prima di Costantino*, Udine, Gorizia 1999, 270–271.

(*Ianuarius*; ta je daroval 880 kvadratnih čevljev ali okrog 80 m² mozaika) v to dobo, češ da se napisi z navedbo darovane mozaične površine v kvadratnih čevljih (t.i. pedatura) pojavijo šele ob koncu 4. stoletja (str. 84–86). Ob tem velja poudariti, da se taki napisi pojavljajo, resda redko, že sredi 4. stoletja (Stojnik, antični *Castrum* v Srbiji), v sinagogah na evropskih tleh pa v prvih desetletjih 4. stoletja, kot kaže grški donatorski napis v sinagogi v Plovdivu¹⁵, ki je istodoben Teodorovi baziliki. Ob upoštevanju teh dejstev je nastanek napisa v Konstantinovem času ali vsaj v teku 4. stoletja ne le možen, temveč tudi verjeten.

Pri obravnavi zgodnjekrščanskih napisov kot glavnega vira za raziskovanje krščanske družbe v Akvileji, zlasti za datiranje procesa pokristjanjenja prebivalstva, je avtorica opozorila na odprta vprašanja, ki so bistvenega pomena. Ohranjeno je veliko število krščanskih nagrobnih napisov (400–450; med latinskimi območji krščanskega sveta imajo večje število napisov poleg Rima samo še Sirakuze, Salona in Trier). Ker po njenem prepričanju dosedanje objave ne ustrezajo zahtevam moderne epigrafske vede, bi bila potrebna nova znanstvena objava v obliki korpusa krščanskih napisov. Te napise je skoraj nemogoče datirati; po mnenju C.S. izhaja velika večina iz dobe okrog leta 400, kar bi kazalo na pozno množično pokristjanjenje mestnega prebivalstva. Na pozen prestop v krščanstvo naj bi kazala tudi arhaičnost imen (v celoti 237 različnih imen; če upoštevamo še donatorske napise s konca 4. in začetka 5. stoletja z dodatnimi 108 imeni, se njihovo število dvigne še za dobro stotino), med katerimi prevladujejo tradicionalna imena nad tipično krščanskimi. V tem oziru se oglejski napisi razlikujejo od zgodnjekrščanskih napisov iz Treverov. Za več kot polovico napisov ni znan točen kraj najdbe. Stanje epigrafskih virov ocenjuje C.S. kot ugodno le v »statističnem« oziru, saj na njihovi podlagi ni mogoče rekonstruirati socialne ali poklicne pripadnosti na napisih omenjenih oseb. Do neke mere je mogoče prepoznati samo dve dokaj specifični skupini prebivalstva: vojake z veterani in pripadnike družbene elite. Za prvo skupino (17 napisov z omembo 27 ljudi) sta značilna specifična družbeno funkcija in tuje poreklo (vojaki mezijskega »numera« z balkansko-podonavskega območja), za drugo skupino pa oznake družbene pripadnosti in ranga na napisih, ki odražajo praviloma večje jezikovno znanje in izobrazbo (na primer metrični napisi). Sodba, da omogočajo epigrafske raziskave le slabši ali boljši približek zgodovinskega spoznanja, je upravičena, prevelika pričakovanja so lahko varljiva, na kar so v zvezi s temeljnimi vprašanji družbene zgradbe, verskega življenja in demografije rimskega cesarstva opozorili različni avtorji.

Važno vprašanje, ki se postavlja v zvezi z razvojem Akvileje v pomembno središče krščanstva, je vpliv tega središča na njegovo širše zaledje proti severu in vzhodu, na območje vzhodnih Alp in zahodnega Ilirika. C.S. je v nasprotju z več raziskovalci izrazila veliko zadržanost, saj ostaja število neznank tako veliko, da raziskave sploh niso možne. Izpovedna vrednost besedil, ki prinašajo podatke o liturgiji oglejske cerkve (zlasti Rufin in Kromacij), je po njenem mnenju omejena že zato, ker ni poznana liturgija Ilirika¹⁶, poleg tega značilnosti akvilejske liturgije, kot jih sporočajo viri iz časa okrog 400, ni mogoče avtomatično projicirati v starejša obdobja. Vplivov ni mogoče rekonstruirati na podlagi podobnosti v zgodnjekrščanski arhitekturi (tlorisi cerkva, notranja oprema, mozaična umetnost itd.), saj je zanesljivost ugotovitev po njenem prepričanju sporna. Po njenem prepričanju so tudi za raziskovanje nastanka

¹⁵ Ch. KORANDA, *Pedaturangaben in frühchristlichen Mosaikinschriften*, *Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften* 126, 1989, 104–110 (avtor se sklicuje na datacijo, ki jo je predložil Ch. DANOV, *Neues aus der Geschichte von Philippopolis und Althrakien in der Spätantike*, *Festschrift A. Betz*, Wien 1985, 107–123; A. ZETTER, *Offerteninschriften auf den frühchristlichen Mosaikfußböden Venetiens und Istriens*, Berlin, New York 2001, 154; 235–237).

¹⁶ Avtorica pri tem ni zavzela stališč do razprav, ki jih je objavil Klaus Gamber. Navajamo le en njegov pregledni članek: K. GAMBER: *Die lateinischen liturgischen Quellen Illyriens vom 4. bis 6. Jahrhunderts*, *Sirmium* 4, Beograd 1982, 77–85.

krščanske družbe v Akvileji v 4. stoletju dokaj skromne možnosti. Pokristjanjenju dela družbene elite v Konstantinovi dobi naj ne bi sledil bolj ali manj premočrten vzpon krščanstva, kot bi pričakovali, pač pa počasen razvoj, ko kristjani v mestni politični eliti še niso bili navzoči ali pa so bili le šibko razpoznavni. Množičen prestop mestnega prebivalstva v krščanstvo datira C.S. šele v čas okrog leta 400. Sklep se zdi presenetljiv, če upoštevamo – poleg sporočil v sočasni književnosti, ki niso nujno objektivna – tudi arheološke raziskave, po katerih so obstajala do tega časa le zelo redka poganska svetišča. Stroge prepovedi poganstva v pozni Teodozijevo dobi, njegove vojaške zmage in dejansko razmerje politične moči v državi, vse to je gotovo že pred letom 400 vplivalo na tisto prebivalstvo, ki se je pri svojem verskem opredeljevanju ravnalo v skladu s političnim trenutkom, ko je takojšen vsaj formalni prestop v krščanstvo pomenil prednost. Ob upoštevanju teh dejstev se zdi njeno datiranje množičnih prestopov v krščanstvo vsaj za eno desetletje prepozno, zlasti če upoštevamo pri tem čas od individualnega sprejema krščanstva (»konverzije«) do oznake krščanske pripadnosti na nagrobniku, ki so jo na javnem mestu izrazili bližnji sorodniki (pokojnikov zakonec in/ali potomci) oziroma do »pokristjanjenja« v smislu prevzema družbene vloge in mesta v hierarhiji krščanske družbe¹⁷. Bolje podprt je avtorčin sklep, da vpliv Akvileje na širše območje proti severu in vzhodu v tem času ni dokazljiv. Pravilnejša od oznake vplivnega območja Akvileje je predstava o območju mešanja različnih vplivov, pri čemer je nastopala Akvileja v vlogi enega v vrsti nosilcev razvoja, ne pa nujno kot njegov usmerjevalec. V prizadevanju, postaviti zgodovino Akvileje v širše zgodovinske koordinate, C.S. ob omembi edinega historično zanesljivega nastopa škofa Teodora izven Akvileje – udeležba na koncilu v Arlesu leta 314 – ni skušala dati odgovora na vprašanje, zakaj se je škof na seznamu udeležencev cerkvenega zbora predstavil kot »škof akvilejskega mesta v provinci Dalmaciji«¹⁸.

3. Arianizem in njegova obsodba na koncilu 381

Obširen prikaz vloge Akvileje v arijanskih sporih (111–169) uvaja avtorica z ugotovitvijo, da je bila v dosedanjih raziskavah vloga Akvileje, posebej škofa Fortunacijana, premalo opažena. Ocena, da gre za neke vrste sodobno lokalno *damnatio memoriae* tega oglejskega škofa, je gotovo pretirana¹⁹. Začetki njegovega pontifikata padejo v čas poskusa Valensa iz Murse, da bi se polastil oglejskega škofijskega sedeža, kar se je zgodilo v letih pred sinodo v Serdiki. Njegov postopen prehod iz pravovernega tabora, kjer je bil pred in med sinodo v

¹⁷ O zapletenih vprašanjih pokristjanjenja Akvileje, območja mesta in severne Italije prim. med novejšimi pregledi gl. L. CRACCO RUGGINI, *Religiosità e chiese nelle Venezie (II–V secolo)*, *AAAd* 47, 2000, 17–42; ista, *Temi e problemi della cristianizzazione nel Norditalia, Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria* 102, 2002, 99–120.

¹⁸ Sami smo l. 1990 izrazili hipotezo, da je oglejski škof s sedežem na vzhodnem obrobju teritorija pod oblastjo Konstantina, v času vse bolj jasnega in odkritega konflikta med Konstantinom in Licinijem, zastopal tudi Konstantinu naklonjeno dalmatinsko (salonitansko) cerkev, ki je ležala tedaj na območju pod oblastjo Licinija. (R. BRATOŽ, *Die Geschichte des frühen Christentums im Gebiet zwischen Sirmium und Aquileia im Licht der neueren Forschungen*, *Klio* 72, 1990, 508–550, zlasti 517–519). Pozitivno stališče do hipoteze je zavzel M. SUIĆ, *Odabrani radovi iz stare povijesti Hrvatske. Opera selecta*, Zadar 1996, 768.

¹⁹ SOTINEL, *Identité civique*, 111–112, zlasti op. 9; med novejšimi študijami o arianizmu prinaša precej podrobno obravnavo Fortunacijana H.Ch. BRENNECKE, *Hilarius von Poitiers und die Bischofsoption gegen Konstantius II. Untersuchungen zur dritten Phase des arianischen Streites (337–361)*, Berlin, New York 1984, 277–281 in 292–294. O Fortunacijanovih stikih z območjem Ilirika gl. nazadnje A. CEDILNIK, *Ilirik med Konstantinom Velikim in Teodozijem Velikim*, Ljubljana 2004, 142 (Fortunacijanovi stiki s Konstancijem); 158 (njegovi stiki z Urzacijem in Valensom); 243–247 (Fortunacijan in Liberij). Gl. nazadnje G. CUSCITO, v: *Nuovo Liruti I (Medioevo)*, 338–343 (leksikalno geslo o Fortunacijanu je daljše od gesla o Teodoru ali Valerijanu).

Serdiki²⁰ ter v letih po njej, nekako v razdobju od okrog 340 (nastop) do 345/346 (gostitelj Atanazija) oziroma 347 (milanska sinoda, stiki z Valensom in Urzacijem, ki sta začasno odstopila od arianizma), v »arijanski« tabor (sinoda v Milanu 355), je avtorica dobro utemeljila z razlogi politične narave. Škof se je moral soočiti z verskimi problemi (arianizem in Fotinov nauk) in z velikimi političnimi spremembami, ki jih je prinesla državljanska vojna 350–351: Akvileja, ki je v letih 337–350 pripadala območju pravovernosti naklonjenega cesarja Konstansa, je po zmagi arijansko usmerjenega Konstancija II. nad uzurpatorjem Magnencijem prišla pod oblast proarijansko orientiranega cesarja, ki je odločno nastopil proti vodilnim pravovernim škofom. V nasprotju z ravnanjem pravovernih škofov, ki niso hoteli podpisati Atanazijeve obsodbe in so morali v izgnanstvo, je Fortunacijan popustil pritisku in obdržal svoj škofijski sedež, še več, v letu 356 je celo pregovoril v Trakijo izgnanega papeža Liberija k enakemu dejanju. C.S. po pravici poudarja, da njegovo oportunistično ravnanje v tem času ni bilo izjemno; škof je s podreditvijo cesarjevi verski politiki ohranil verski mir v škofiji, kjer je ob nicejski pravoverni skupini gotovo obstajala tudi arijanska skupina vernikov. V drugi polovici dolgega Fortunacijanovega pontifikata, od 356 do okrog 370²¹, za katero so poročila o oglejski krščanski skupnosti izredno borna, je pomemben vzpon majhne nicejske asketsko usmerjene skupine okrog Kromacija, katere pomen je na lokalni ravni primerljiv z delovanjem Evzebijia iz Vercelov v severni Italiji in Hilarija iz Poitiersa v Galiji. C.S. je prišla do sklepa, da nastop in delovanje škofa Valerijana v Akvileji ne pomeni preobrata na škofijskem sedežu, kot so nekdaj poenostavljeno razlagali, pač pa prej kontinuiteto s Fortunacijanovo versko politiko. Tako kot v Fortunacijanovem času je bila oglejska cerkev močno vpeta v verske zadeve Ilirika, zaradi česar je Basilijs iz Cezareje v pismu iz leta 372 (epist. 92) škofa Valerijana celo naslovil kot škofa Ilirika. Asketska skupina okrog Kromacija (po nekoliko kasnejši Hieronimovi oznaki *chorus beatorum*), ki sta ji kasneje pripadala tudi Hieronim in Rufin, je delovala samostojno, neodvisno od politike novega škofa. Vzrok za to bi bilo lahko njeno nestrinjanje s škofovo premalo odločno versko politiko do arianizma ali različni pogledi na asketizem (str. 136). Vendar pa se zdi, da stiki med škofom in to asketsko skupino le niso bili tako šibki, kot predvideva avtorica; omemba Valerijana v Hieronimovi korespondenci (epist. 7,4,2) ni bežna ali naključna, saj kaže na razmeroma tesne osebne vezi med škofom in generacijo mlajšo skupino asketov²².

Zamenjavi na škofijskem prestolu v Akvileji okrog 370, ko je h kompromisom nagnjenega Fortunacijana nasledil pravoverni, vendar pa v cerkveni politiki zmerni Valerijan, sta sledili zamenjavi na sosednjih metropolitiskih sedežih, ki sta bili veliko radikalnejši: leta 374 je arijanec Avksencija v Milanu nasledil Ambrozij, nekaj let kasneje (morda 376, najpozneje 378) je ob Ambrozijeve osebni intervenciji v Sirmiju arijanec Germinij nasledil pravoverni Anemij. C.S. je ob ponovni analizi virov pustila odprto vprašanje historičnosti sinode v Sirmiju leta

²⁰ Prim. A.L. FEDER, *Studien zu Hilarius von Poitiers* I, Wien 1910, 157–165; II, Wien 1911, 23 in 38; o pravoverni strani na koncilu v Serdiki gl. tudi I. OPELT, *Die westliche Partei auf dem Konzil von Serdica*, v: R. PILLINGER (izd.), *Spätantike und frühbyzantinische Kultur Bulgariens zwischen Orient und Okzident*, Wien 1986, 85–92.

²¹ Datiranje konca pontifikata se v literaturi razlikuje za nekaj let: okrog 368 (tako nazadnje G. CUSCITO v *Nuovo Liruti* (kot v op. 2), 887–889; oziroma 371/372 v *Prosopographie chrétienne du Bas-Empire 2 (Prosopographie de l'Italie chrétienne 313–604)*, Roma 1999–2000 (odslej PCBE), 856 in 2237.

²² Hieronim je prosil prezbiterja Kromacija, njegovega brata diakona Evzebijia in naddiakona Jovina, da bi se obrnili na škofa Valerijana (*papa Valerianus*) s prošnjo, da bi le-ta prevzel duhovno oskrbo Hieronimove po imenu neznane sestre; le-to naj bi v pismu spodbudil, da bi vztrajala pri svoji odločitvi za asketsko življenje. Prim. poleg literature, ki jo navaja S.C., tudi S. REBENICH, *Hieronymus und sein Kreis*, Stuttgart 1992, 47; A. FÜRST, *Hieronymus. Askese und Wissenschaft in der Spätantike*, Freiburg, Basel, Wien 2003, zlasti 164–165 (Chromatius); 172 (Eusebius); 187 (Jovinus); 217 (Valerianus).

378, na katerega ni mogoče dati jasnega odgovora²³. Akvileja je ob teh spremembah ostala nedejavna in neopazna, zlasti v primerjavi z Milanom. Iz ozadja je stopila potem, ko je bila izbrana za kraj bodočega koncila, na katerem naj bi zaključili vprašanje arianizma v zahodnem delu cesarstva, h kateremu je po takratni ureditvi spadal tudi Vzhodni Ilirik. Kot kraj bodočega koncila, ki naj bi po prvotni zamisli (cesar Gracijan) imel obseg ekumenskega zbora, je bila izbrana zaradi svoje odlične prometne lege (centralna lega z možnostjo kopenskih in morskih povezav). Tedanja cesarjeva rezidenca Sirmij kljub svoji legi v bližini središč arianizma za večje zborovanje škofov ni bila primerna zaradi barbarske nevarnosti (naselitev trietnične federatske skupine v Panoniji) in posledične nezanesljivosti prometnih poti.

V obširni analizi oglejskega koncila v letu 381 (145–169, dodatek 1 in 2 na str. 383–392) je C.S. posvetila posebno pozornost vprašanju, do kolikšne mere je mogoče iz bogatih virov (zapisnik koncila s spremnimi dokumenti, trije sezname udeležencev, arijanski komentar k poteku koncila) rekonstruirati verske razmere v severni Italiji in Iliriku. V nasprotju z vtisom, ki ga ponuja branje virov – Ambrozij naj bi ob enoglasni podpori škofov iz Italije, Ilirika, južne Galije in Afrike povsem dominiral nad tremi arijanskimi nasprotniki, teološko razgledanim, miselno prodornim in govorniško spretnim škofom Paladijem iz Ratiarije, manj izstopajočim škofom Sekundikajom iz Singiduna (znamen del zapisnika o tem je izgubljen) in malo pomembnim prezbiterjem Atalom iz Petovione, ki je zastopal odsotnega škofa Julijana Valensa²⁴. Na podlagi primerjave med stenografiranim zapisnikom polemične diskusije in sezname škofov (s 24, 32 in 34 imeni) je C.S. postavila dobro podprto hipotezo, da »fronta« pravovernih škofov proti Paladiju ni bila enotna, saj je obsodbo arijanskega škofa jasno izrazilo samo 24 (ali tri četrtine) navzočih škofov, medtem ko nezanemarljiva manjšina škofov (7) ni na slovesen način izrekla obsodbe ali pa pri deklarativni obsodbi arianizma ni izrekla Paladijevega imena (3). Ker je javno izgovorjena in zapisana opredelitev proti škofu pomenila dejansko opredelitev za nicejsko pravovernost, se ponuja sklep, da se je 10 škofov izmikalo jasni opredelitvi, da potemtakem teza o složnosti škofov pri obsodbi arijancev ne drži. Za sedem škofov, ki so se izmahnili jasni obsodbi, je avtorica postavila domnevo, da so izhajali iz Ilirika ali vsaj bili povezani s tem območjem (str. 152). Prav tako je C.S. po pravici opozorila na nenavadno obnašanje dveh škofov, ki sta izstopala po rangi in po vlogi na koncilu: Anemij iz Sirmija je izhajal iz mesta, ki je bilo kot *caput Illyrici* enakovredno Milanu, Valerijan pa je nastopal kot gostitelj v vlogi predsedujočega. Anemij je v vlogi metropolita Ilirika z enim samim kratkim govornim nastopom v imenu vseh škofov Ilirika obsodil arinizem, pri čemer ni imenoval Paladija (*Gesta concilii Aquileiensis* 55). Valerijan, ki je kot gostitelj predsedoval koncilu, je pri razgovoru o vprašanih dogmi »izstopal« s svojim molkom, v redkih govornih posegih pa je načel tehnično-proceduralna vprašanja in se spustil v površne in pavšalne trditve, ki so pravzaprav zamegljevale jasen koncept teološke diskusije milanskega škofa Ambrozija in njegovih privržencev.

Hipoteza o le navidezni enotnosti škofov na koncilu zasluži vso pozornost. Ker se zapisnik zasliševanja drugega škofa, Sekundijana iz Singiduna (*Gesta concilii Aquileiensis* 65–75), zaključuje brez vsebinskega zaključka, ki bi mu sledile individualne obsodbe ter sklepna skupna obsodba, obstaja možnost, da so se (vsaj nekateri) škofje, ki niso v obliki individualne izjave

²³ *Identité civique*, 141 op. 129; prim. podobno A. CEDILNIK, *Ilirik*, 318–325.

²⁴ Izčrpno bibliografijo v opombah bi mogli dopolniti z dobrim sintetičnim pregledom: G. GOTTLIEB, *Das Konzil von Aquileia* (381), *Annuaire historique conciliaire* 11, 1979, 287–306. O Atalu kot udeležencu oglejskega koncila gl. R. BRATOŽ, Poetovio (Ptuj) kot sedež škofije v antiki, v: S. KRAJNC (ur.), *Ptujska župnijska cerkev sv. Jurija. Zbornik znanstvenega simpozija ob praznovanju 1150. obletnice posvetitve mestne cerkve in 850. obletnice »Konradove cerkve«*, Ptuj 1998, 14–30; prim. tudi R. BRATOŽ, S. ČIGLENEČKI, *L'odierna Slovenia, AAAd* 47, 2000, 489–533, zlasti 495–496.

obsodili Paladija, javno opredelili ob obsodbi singidunskega škofa. V koncilskem zapisniku se kot (nekdanji, torej 381 že pokojni) škof petovionskega prezbiterja Atala omenja sicer neznani *Agrippinus*, ki je bil v nedoločljivem času pred 381 pristaš nicejske pravovernosti. Vsekakor je hipoteza, da je izhajal iz Ilirika, morda celo iz Petovione, veliko verjetnejša od domneve, da gre za škofa italškega izvora²⁵. Izvirni pristop C.S. pri analizi aktov oglejskega koncila 381 odpira doslej premalo upoštevane vidike poteka koncila, obenem dopušča možnost, da so bile verske razmere v severni Italiji in Iliriku v tem času bolj pisane kot se splošno domneva.

4. Akvileja v času cesarja Teodozija in škofa Kromacija

V poglavju o tem obdobju (str. 171–232), ki pomeni enega vrhov v zgodovini mesta, posebej še v zgodovini oglejske cerkve (monumentalne gradnje, pomen Akvileje v latinski krščanski književnosti) je C.S. uvodoma predstavila vlogo mesta v prvi in drugi Teodozijeji državljanski vojni, ki sta v odločilni fazi potekali na oglejskem območju in v njegovem vzhodnem sosedstvu. Pri tem je izpostavila dejstvo, da se ne le mesto samo, temveč tudi akvilejska cerkev kot tedaj v mestu najmočnejša institucija med vojno v nobenem primeru ni opredelila. V prvi državljanski vojni je samooklicani, po verski opredelitvi pravoverni cesar Magnus Maximus, nastopal kot varuh pravovernosti proti arijanskemu dvoru v Milanu (Valentinijan II. in njegova mati Justina). Uzurpator, ki je 387 vdrl iz Galije v Italijo pod krinko zaščite Italije in Ilirika pred barbari in zaščite pravoverne cerkve pred arijanci, ni naletel na omembe vreden odpor: prestolnica Milano je padla po kratkem obleganju, Akvileja pa je – drugače kot v letih 238 in 312 – samooklicanemu cesarju odprla mestna vrata. Oglejska krščanska pisca Rufin in Kromacij ne sporočata niti besede o obnašanju Akvileje v času, ko se je mesto znašlo sredi vojnih razmer: pred Magnom Maksimom, ki je iz Galije vdrl v Italijo, je Valentinijan II. z dvorom iz Milana zbežal v Akvilejo, od tam pa čez morje v Solun; galski proticesar je po zavzetju Milana zasledoval cesarja, po njegovem pobegu čez morje pa se ustalil v Akvileji, ki je postala njegovo rezidenčno mesto²⁶. C.S. je upravičeno postavila vprašanje, ali ni bil del krščanske skupnosti naklonjen Magnu Maksimu (str. 174), ki je tudi sicer na Zahodu užival podporo galske cerkve. Odločilen preobrat sta prinesli dve Teodozijeji zmagi nad vojsko Magna Maksima v Zahodnem Iliriku poleti 388; po teh dveh zmagah je Akvileja, ki jo je branila uzurpatorjeva maverska garda, hitro klonila pred Teodozijevo vojsko²⁷.

Ob molku virov o oglejski krščanski skupnosti in njenem voditelju v tem času izstopa vloga Ambrozija, ki je obiskal Akvilejo, verjetno ob ustoličenju novega škofa Kromacija, ki je nasledil preminulega Valerijana. Na čas njegovega zadrževanja v Akvileji se navezuje Ambrozijeva polemika s Teodozijem zaradi požiga sinagoge, iz katere ni povsem jasno, ali je meril milanski škof na znane dogodke v Kaliniku ali pa gre celo za podoben primer v sami Akvileji. Medtem ko je več raziskovalcev (zlasti L. Cracco Ruggini) v vsebinsko nejasnem kontekstu v dveh Ambrozijevih pismih identične vsebine, naslovljenih na Teodozija, videlo aluzijo na

²⁵ Prim. R. BRATOŽ, Poetovio (Ptuj) kot sedež škofije, 18–19 in 27; R. BRATOŽ, S. CIGLENEČKI, L'odierna Slovenia, zlasti 496 in 506 (z domnevo, da gre za škofa v Petovioni), prav tako D. GÁSPAR, *Christianity in Roman Pannonia. An evaluation of Early Christian finds and sites from Hungary*, Oxford 2002, 149 in 187 (s.v. Agrippinus, z datiranjem njegovega pontifikata od okrog 363 dalje). Prim. PCBA, 72 (Agrippinus 1, z domnevo, da gre morda za italškega škofa).

²⁶ RUFINUS, *Hist. Eccl.* 2,17 je predstavitev vojne skrčil na kratko ugotovitev, da je Teodozij premagal uzurpatorja in ponovno ustoličil Valentinijana II, ki je prestopil v pravovernost, pri čemer vloge Akvileje v vojni ne omenja(!). Kromacijevi spisi ne vsebujejo nobene razpoznavne aluzije na vojne dogodke leta 388.

²⁷ Gl. op. 10.

uničenje sinagoge v Akvileji kot posledico lokalnih sporov med Judi in kristjani²⁸, pa je C.S. zavrnila to interpretacijo kot nedokazljivo. Poznavanje odnosov med Judi in kristjani je zožila na napis iz Gradeža z omembo Petra, ki je kot »edini iz svojega rodu« prestopil iz judovstva v krščanstvo²⁹. Zoženje vprašanja odnosov med Judi in kristjani na uporabo samo tega napisa ni upravičeno, spori med skupnostmi so bili v tej dobi, v času Teodozijeve protijudovske zakonodaje, dokaj pogosti; čeprav so oznake Judov v Kromacijevih pridigah res stereotipne (*lupi, ignorantes, doctores mali et inutiles pastores*, preganjalci Kristusa, figurativno označeni s hudobnim levim razbojnikom), pa njegove ocene (kot na primer o prestopih v krščanstvo) izhajajo iz lastnih spoznanj³⁰.

Pasivna, tako rekoč neopazna, je bila tudi vloga Akvileje in njene krščanske skupnosti v drugi Teodozijevi državljanski vojni proti Evgeniju, ki se je zaključila z bitko pri Frigidu. Tako kot ob padcu Maksima je prišlo v Akvileji do srečanja med zmagovitim cesarjem in milanskim škofom, ki pa je potekalo v drugačnih okoliščinah kot šest let pred tem³¹. Prvič na Zahodu je po izvoru »poganski« triumf oziroma od Konstantinove proslave zmage v letu 312 dalje versko »nevtralni« triumf (tako nazadnje Teodozijevega proslave v Rimu 389 po zmagi nad Maksimom 388) zamenjalo krščansko zahvalno bogoslužje, ki ga je daroval Ambrozij ob Teodozijevega zmagoslavja priходу v Milano³². Ob analizi odnosov med Kromacijem in Ambrozijem je C.S. prišla do sklepa, da Kromacijeva izvolitev za škofa (388) ni bila v tesni povezavi z Ambrozijem (tako kot na primer izvolitev sirmijskega škofa Anemija in osmih drugih škofov v severni Italiji); njuni odnosi naj bi bili bolj rezervirani, tako da Kromacija ne bi mogli označiti niti za Ambrozijevega učenca niti za njegovega prijatelja. Na pravilnost tega opažanja C.S. kaže tudi njuna primerjava glede tedaj najpomembnejšega dogodka, velike bitke 36 milj vzhodno od Akvileje: medtem ko ne najdemo pri Kromaciju nobenega zanesljivega odmeva na ta dogodek³³, ki tudi v kasnejšem oglejskem izročilu ni igral nobene vloge, pa prinašajo Ambrozijevi spisi vrsto aluzij nanj. Med avtorji z območja Akvileje je Rufin v predzadnjem poglavju Cerkvene zgodovine zapustil najdaljši opis te bitke, ne da bi izpostavil njen pomen v lokalnem ali regionalnem okviru³⁴.

Pri prikazu cerkvene organizacije v tej dobi je S.C. v večji meri kot predhodni avtorji poudarila neujezanje njenega razvoja (v smislu anomalij in retardacij) z normami, ki jih je

²⁸ AMBROSIIUS, *Epistulae* 74,8 (izd. M. ZELZER, CSEL 82/3, 1982, 59–60: ... *Proclamo quod ego synagogam incenderim ... Si obiciatur mihi cur hic non incenderim, divino iam cremari coepit iudicio...*); *Epist. extra collectionem* 1a,8 (prav tam, 166, z besedilom, ki prinaša le eno vsebinsko različico: ... *Si obiciatur mihi cur hanc non incenderim* ...).

²⁹ *Identité civique*, 174–175; prim. R. BRATOŽ, Christianisierung des Nordadria- und Westbalkanraumes im 4. Jahrhundert, v: R. BRATOŽ (ur.), *Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit. Zahodni Ilirik in severovzhodna Italija v poznorimski dobi*, Situla 34, Ljubljana 1996, 299–366, zlasti 337 op. 150.

³⁰ CHROMATIUS, *Tractatus* 35,8: *Sed quia et de synagoga multos conversos legimus vel converti cotidie ad cognitionem Christi videmus*.... Prim. F. LOTTER, Pogoji za sobivanje kristjanov in judov ter njihova vprašljivost zaradi prisilnih spreobrnitev in izgonov v pozni antiki in zgodnjem srednjem veku, ZČ 61, 2007, 5–45, zlasti 14. O Teodozijeve protijudovski zakonodaji (384, 388, 390, 392 in 393) gl. K.-L. NOETHLICH, *Die gesetzgeberischen Maßnahmen der christlichen Kaiser des vierten Jahrhunderts gegen Häretiker, Heiden und Juden*, Köln 1971, 182–188, LOTTER, Pogoji ... 13–14, 36–38.

³¹ Prim. R. BRATOŽ, Aquileia tra Teodosio e i Longobardi..., *AAAd* 54, 2003, 496–498.

³² AMBROSIIUS, *Epist. extra collectionem* 2,4–5 (CSEL 82/3, 179, z opisom vsebine dogodka; njegov kraj in čas omenja PAULINUS, *Vita Ambrosii* 32,1). Gl. M. McCORMICK, *Eternal victory. Triumphal rulership in late antiquity, Byzantium, and the early medieval West*, Cambridge (in drugod), 106–109; kratko R. BRATOŽ, *Christianisierung*, 341 op. 169.

³³ Edina možna izjema je CHROMATIUS, *Sermo* 19,6, z razlago nenehnega zmagoslavja križa nad demoni, kar se dogaja »tudi dandanes« (*hodieque*). Oznaka splošnega značaja bi lahko merila na Teodozijevo zmago v bitki, ki je v krščanskem izročilu (Ambrozij, Rufin, Avguštin, Orozij) pravzaprav pomenila odločilno zmago križa (kot simbola Teodozijeve »krščanske« vojske) nad demoni, ki naj bi simbolizirali Evgenijevo »pogansko« vojsko.

³⁴ Prim. R. BRATOŽ, Bitka pri Frigidu v izročilu antičnih in srednjeveških avtorjev, ZČ 48, 1994, 5–45, zlasti 8–14; isti, *Christianisierung*, 343–344.

postavil nicejski koncil, s katerimi je postala podlaga za cerkveno organizacijo, volitve škofov in njihovo hierarhijo civilnopravna razdelitev države na province³⁵. Če bi te norme v celoti veljale, bi Akvileja postala avtomatično vodilni škofijski sedež za provinco Benečijo in Istro, v zahodnem sosedstvu pa bi v tej vlogi nastopal Mediolanum kot glavno mesto province Ligurije. Avtorica je po pravici opozorila na retardacije in anomalije v odnosu do te norme: do tega časa je bilo škofijskih sedežev malo; milanski škof Ambrozij je v več primerih (*Brixia*, *Tridentum*, *Verona*) posegal na območje zahodne Benečije; ti posegi so bili bodisi neformalni bodisi ob izrednih priložnostih in ne dokazujejo Ambrozijeva metropolitske oblasti nad ozemljem, ki bi po zgornjem vzorcu sicer spadalo pod Akvilejo. Na tej podlagi avtorica sklepa, da v tej dobi v praksi še ni obstajala hierarhija škofijskih sedežev, pač pa kažejo ti dogodki na veliko aktivnost in vpliv milanskega škofa, po drugi strani pa pasivnost Akvileje (škof Kromacij). Pri predstavitvi škofijskih sedežev na vzhodnem območju province *Venetia et Histria* je za Emono izrazila domnevo, da je škofijski sedež v Emoni nastal z nastopom Maksima, ki je na oglejskem koncilu 381 javno obsodil arianizem in izpovedal pravovernost svoje skupnosti, sam obstoj asketizma v Emoni pred letom 375 pa odraža razvito krščansko življenje že pred nastopom Maksima v vlogi škofa³⁶. Za Parencij je izrazila po našem mnenju napačno domnevo, da *Maurus*, ki se omenja na gradbenem napisu kot *episcopus et confessor*, ni bil mučenec, kot ga prikazuje domače izročilo (upodobitev na apsidalnem mozaiku v Evfrazijevi baziliki), temveč zaradi epigrafsko potrjene oznake *confessor* verjetneje eden od škofov, ki so se v 4. stoletju odlikovali v boju proti arianizmu³⁷. Ker je izraz *confessor* večpomenski in ker ni poznan primer, da bi bil škof, ki se je izkazal v verskih bojih v 4. stoletja (kot na primer Hilarij iz Poitiersa, Evzebij iz Vercelov ali Lucifer iz Cagliarija), v domači skupnosti naknadno »prekvalificiran« v mučenca, za njen sklep ni stvarne podlage.

Primerjava števila novih škofij tega časa na vplivnem območju Milana in Akvileje kaže na bistveno večjo aktivnost milanskega škofa: medtem ko je bilo ustanovljeno na območju Ligurije, Emilije in Kotijskih Alp sedem novih škofijskih sedežev, je na akvilejskem območju novih škofij znatno manj: zanesljivo *Patavium* (Padova) in *Altinum*, medtem ko je mogoče za tri skupnosti (*Concordia*, *Iulium Carnicum* in *Tergeste*) obstoj škofijskega sedeža na podlagi materialnih najdb le domnevati, zanesljivo pa jih potrjujejo pisani viri šele v poznem 5. ali 6. stoletju³⁸.

Posebej zapleteno vprašanje predstavlja misijon in širjenje cerkvene organizacije iz obeh severnoitalskih centrov na sever in severovzhod, v Recijo, Norik in Panonijo. C.S. poudarja, da je za čas okrog leta 400 povsem neustrezen prenos tiste podobe, kot jo slikajo viri za drugo polovico 6. stoletja. Po njenem prepričanju vplivno območje Akvileje ni bilo usklajeno z administrativno mejo med provincami. Vpliv čez provincialne meje na sever (Norik) in severovzhod (panonski prostor) ni prišel do izraza v obliki širjenja »jurisdikcije« na ozemlje sosednjih provinc (po mnenju starejših raziskovalcev nekako v prvih desetletjih 5. stoletja)³⁹. Podlaga tega vpliva je bil razvoj odnosov med starimi in novimi škofijskimi centri, med katerimi ni bilo razlik v hierarhiji ali pa so bile te neznatne.

³⁵ Kanon 4 in ne kanon 3, kot je pomotoma zapisano na str. 188. To načelo dopolnjujeta tudi kanona 5 in 6.

³⁶ *Identité civique*, 198–199.

³⁷ *Identité civique*, 197.

³⁸ Gl. R. LIZZI, *Vescovi e strutture ecclesiastiche nella città tardoantica: L'Italia annonaria nel IV–V secolo d.C.*, Como 1989.

³⁹ Teze starejših raziskovalcev (E. Schaffran, P. Stockmeier, K. Reindel, G.C. Menis in drugi) kratko predstavlja R. BRATOŽ, *Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja*, Zbirka Zgodovinskega časopisa 8, Ljubljana 1990, 9–10 oziroma Isti, *Der Einfluß Aquileias auf den Alpenraum und das Alpenvorland (Von den Anfängen bis um 700)*, v: E. BOSCHOF, H. WOLFF (izd.), *Das Christentum im bairischen Raum. Von den Anfängen bis ins 11. Jahrhundert*, Köln, Weimar, Wien 1994, 29–61, zlasti 37–38.

Odperta ostajajo tudi vprašanja v zvezi s škofom Amancijem (*Amantius*), po poreklu iz Akvileje, ki je postal voditelj skupnosti v panonski Joviji (*Iovia*), obenem pa misijonski škof za trietnično federatsko skupino (Ostrogoti, Huni, Alani), ki se je okrog 380 na podlagi federatske pogodbe naselila na panonskem območju, najverjetneje v provinci Valeriji. Izpovedno bogat, vendar vsebinsko nejasen nagrobnik iz Akvileje in zapisnik koncila v Akvileji 381⁴⁰ postavljata dve temeljni vprašanji, na kateri niso možni zanesljivi odgovori: (1) kraj, v katerem je bil Amancij škof: *Iovia/Botivo* (dan. Ludbreg na severnem območju Savije južno od toka Drave) ali *Iovia/Heténypuszta* (v južni Valeriji, kakih 100 kilometrov severovzhodno od tod); (2) kakšno je bilo njegovo poslanstvo. Če je bil škof med federati, bi mogli v ozadju predvideti politiko zahodnega cesarja (Gracijana, eventualno tudi Teodozija in Honorija), ki je zaradi državnih interesov (lažje obvladovanje vojaško nevarne federatske skupine) to podpiral ali vsaj s tem soglašal. Njegovo poslanstvo med barbarskimi federati bi mogli primerjati s prizadevanjem milanskega škofa Ambrozija v odnosu do Markomanov (kraljica Fritigil), ki so prebivali na obmejnem območju Prve Panonije in – vsaj posredno pod Ambrozijevim vplivom – malo pred njegovo smrtjo (397) sklenili federatsko razmerje z Rimom. Konec Amancijevega poslanstva, ki je po pomenu presegalo kompetence in vlogo oglejske cerkve, moremo postaviti bodisi v kontekst upora trietnične skupine po Teodozijevo smrti leta 396 bodisi v čas propada donavskega limesa in razhoda trietnične skupine v prvih letih 5. stoletja⁴¹. Amancijevo poslanstvo bi bilo prvi in v vsej antični dobi do leta 591 (pisma shizmatikov cesarju Mavrikiju) edini znani primer, da je pomen akvilejske cerkve dosegel politični okvir celotne države s cesarjem na čelu.

V nadaljevanju je C.S. nanizala vrsto opažanj o oglejski cerkvi v dobi Kromacija, ki jih navajamo po lastnem izboru. V primerjavi z Milanom v času Ambrozija se kaže oglejska cerkev ne le kot manj aktivna, temveč tudi kot manj razvita v smislu hierarhije. Vloga Akvileje je bila v tem času po eni strani dokaj obrobna v Italiji, po drugi strani pa izstopajoča s svojo orientiranostjo proti Vzhodu (podpora Janeza Krizostoma, pridobitev pomembnih relikvij z Vzhoda). Akvileja je v tem času okrepila svoje cerkvene strukture, saj je ob prenovljenem cerkvenem središču zrasla vrsta novih cerkva v mestu in v njegovem obmestju. Krščanska skupnost je razpolagala s knjižnico krščanskih besedil (med temi so bili tudi spisi Viktorina Ptujkega), z ustvarjalci kakršna sta bila Kromacij in Rufin je stopila ob bok pomembnejšim središčem literarne ustvarjalnosti. Pri tem je poskušala avtorica na podlagi vsebinskih poudarkov te književnosti, zlasti v spisih, ki so bili namenjeni v prvi vrsti domači skupnosti (Kromacijeve pridige in komentar k Mateju), orisati družbene in verske razmere v mestu okrog leta 400. Kromacij je na več mestih izrazil svoje stališče do Judov, poganov in heretikov, kar kaže na obstoj različnih verskih skupin. Po drugi strani škof v okviru pravoverne skupnosti ni omenil pripadnikov družbene elite, vplivnih in bogatih vernikov. V spisih, ki naj bi bili namenjeni predvsem klerikom za uporabo pri pastirskem delu, ni takih mest, ki bi neposredno spodbujala asketsko življenje in oblikovanje meniških skupnosti. Glede na razširjenost rokopisov Kromacijevih besedil, predvsem njihovo odsotnost na območju severne Italije, C.S., sodi, da je bil avtor v tem prostoru nekako »pozabljen«. Njen sklep, da Akvileja v tem času, zlasti zaradi

⁴⁰ J.B. BRUSIN, *Inscriptiones Aquileiae*, Udine 1993, 2904; *Gesta concilii Aquileiensis* 1; 64 (CSEL 82/3, 315–327 (seznam udeležencev); 363 (Amancijeve obsodba Paladija).

⁴¹ *Identité civique*, 208–209 (*plebs aliena* kot italška/romanska cerkvena skupnost pod vodstvom škofa); gl. nazadnje R. BRATOŽ, Amanzio, *Nuovo Liruti* (kot v op. 2), 106–109; o kontekstu in kronologiji Amancijeve misije gl. F. LOTTER (ter R. BRATOŽ in H. CASTRITIUS kot sodelavca), *Premiki ljudstev...*, 63 (*plebs aliena*: trietnična skupina; *gemini duces*: gotski knez Alatheus in alanski knez Saphrac; *bini populi*: Romani in barbari, za katere je Amancij skrbel kot škof). O Ambrozijevem vplivu na markomanski kraljevski par, zlasti na kraljico Fritigil (PAULINUS, *Vita Ambrosii* 36), gl. kratko F. LOTTER (...), *Premiki...*, 39–40, 82, 211 op. 356.

odsotnosti družbene elite v življenju krščanske skupnosti, še ni postala krščansko mesto, je pretirana. V primeru pravilnosti takega sklepanja bi bila družbena zgradba krščanske skupnosti v Akvileji okrog leta 400 pravzaprav na enakem ali celo nižjem nivoju kot v Konstantinovi dobi, za katero avtorica predpostavlja obstoj krščanske družbene elite. Za izrednim razcvetom na področju krščanske arhitekture moremo videti, tako kot v času Konstantina, materialno podporo lokalne družbene elite. Sodeč po mozaičnih napisih donatorjev v oglejskih cerkvah z začetka 5. stoletja je bila lokalna družbena elita navzoča v cerkvenem življenju⁴².

5. Akvileja v 5. stoletju

V poglavju o Akvileji v 5. stoletju (str. 233–293) je C.S. najprej predstavila vojaško in politično zgodovino mesta in njegovega območja v razdobju po Teodozijevi smrti. V prvem desetletju 5. stoletja (zlasti v letih 401/402 in 408/409, morda tudi 405/406) je bilo mesto s širšo okolico večkrat izpostavljeno posredni ali neposredni vojaški grožnji. Avtorica je zanikala historičnost obleganja Akvileje po bitki pri Timavu jeseni 401, saj so po njenem mnenju zapisi o gotski navzočnosti in njenih posledicah pri Rufinu ter omembe barbarske nevarnosti pri Kromaciju (vojno ujetništvo) preveč splošni oziroma premalo konkretni, da bi jih mogli interpretirati v smislu obleganja.

Ne glede na slabo poznani potek dogodkov jeseni 401 velja upoštevati, da so se Goti na območju Akvileje zadrževali več mesecev, saj so pohod proti zahodu nadaljevali šele spomladi 402. Poleg primerov ogroženosti mesta, ki se omenjajo v virih, je bilo še več drugih priložnosti za padec v ujetništvo, ki se v virih ne omenjajo. Upoštevati moramo premike federatskih skupin, ki so iz podonavsko-balkanskih provinc vdrle v Italijo, nato pa se iz Italije vračale na Balkan. Pri tem so se preživljale na račun dežel, skozi katere jih je vodila pot, kar je pomenilo rop hrane, zaseganje živine in lov na ljudi za kasnejšo prodajo. Glede na prometne povezave so ti pohodi potekali na ozemlju Akvileje, gotovo tudi v bližini samega mesta; razvejano rimsko cestno omrežje severne Italije se je od Akvileje proti vzhodu zreduciralo na dve cestni povezavi, manj izstopajočo obmorsko proti Istri in izredno pomembno kontinentalno povezavo od Akvileje prek alpskih zapor v današnjo osrednjo Slovenijo in od tam v Podonavje. Gotški kontingent pod poveljstvom kralja Alarika, ki je sodeloval v bitki pri Frigidu, je po Teodozijevi smrti prekinil federatsko razmerje, sprožil upor in se kot nevarna vojaška sila spomladi 395 pomaknil iz severne Italije na Balkan, pri čemer naj bi oplenil ozemlje »vse do meja Dalmacije« in nato pustošil po Balkanu⁴³. Po več vojaških porazih v Italiji in nazadnje bolezni, ki je zredčila gotske vrste, se je Alarik s svojim ljudstvom jeseni 402 umaknil iz Italije na Balkan; tako kot v prvem primeru je povratek (*reditus*) potekal po isti poti kot njihov vdor leto pred tem⁴⁴. Iz virov zelo slabo poznan, po oznakah virov rušilni Ragadaisov vpad leta 406 je potekal po zapisu v Galski kroniki čez italjski limes (*Italiae limes*), kar so raziskovalci povezovali bodisi z območjem Julijskih Alp bodisi z drugimi prehodi (vdor čez Brenner)⁴⁵. Oznaka obrambnega območja

⁴² Prim. J.-P. CAILLET, *L'évergétisme monumental en Italie et à ses marges*, Collection de l'École française de Rome 175, 1993, 453–454, 459. Pedature mozaikov v cerkvah Akvileje in njenega obmestja iz časa okrog 400 so največje na vsem območju Italije; na donatorskim napisih v Monasteru se omenjajo v treh primerih izredno visoka obdarovanja, v vrednosti 45, 35 in 30 solidov. Tako visoki zneski odražajo bogastvo in verjetno tudi visok družbeni položaj donatorjev.

⁴³ CLAUDIANUS, *In Rufinum* 2,36–46.

⁴⁴ CLAUDIANUS, *De VI cons. Honorii* 266–269 (povratek (*reditus*) Gotov je potekal čez "poznane Alpe" (*notas Alpes*), po isti poti kot vstop (*ingressus*) v Italijo, ki je prizadel Akvilejo in njeno območje.

⁴⁵ F. LOTTER (ter R. BRATOŽ in H. CASTRITIUS kot sodelavca), *Premiki...*, 74–76, 207–209 (op.).

Juljskih Alp nastopa še leta 799 v naslovu frankovskega vojaškega poveljnika s sedežem v Čedadu (*dux limitis Italici*), kar kaže na obstoj predstave o tem ozemlju kot meji Italije še štiri stoletja po propadu poznorimske obrambne cone. Oktobra 408 je Alarik drugič vdrl iz balkansko-podonavskih provinc čez alpske prehode v Italijo in po pohodu mimo Akvileje prodril proti Raveni⁴⁶. Zaradi večjih ciljev gotskega kralja ta pohod Akvileje ni ogrozil. Temu je sledil v zgodnji pomladi 409 pohod kralja Ataulfa, Alarihovega svaka, v podporo Alarihu⁴⁷. Te vojaške aktivnosti – Alarihov pohod prek južne Panonije in nekaj mesecev kasneje Ataulfov pohod iz severne Panonije – so sprožile množičen beg civilnega prebivalstva proti Italiji, ki je potekal najverjetneje po isti poti. Na posledice Alarihovega pohoda kažejo kot vsebinsko in kronološko izredno precizni viri zakoni cesarja Honorija, dva z datumom 10. december 408: Eden od teh, ki ga C.S. ne upošteva, edini precizno opisuje okoliščine bega in označuje provenienco beguncev (*Illyriciani*)⁴⁸, drugi, dosti obsežnejši (v zbirki Sirmondijanskih konstitucij), pa govori o begu prebivalstva ne glede na starost, spol in družbeni položaj. Pri tem daje napotke glede reševanja vprašanj begunstva, ob tem pa uvodoma omenja rimski vojaški uspeh proti barbarom, ki iz drugih virov ni poznan⁴⁹. Tretji zakon, z datumom 10. december 409, je vsebinsko nekoliko skrajšana in prirejena verzija besedila Sirmondijanske konstitucije, glede na eno leto kasnejši datum pa bi se mogel nanašati tudi na posledice Ataulfovega pohoda⁵⁰. C.S. po pravici izpostavlja težke družbene razmere v tem času, ki jih je v posameznostih težko časovno in krajevno precizirati⁵¹. Poleg tistih elementov, ki jih avtorica upošteva, povratek škofa Amancija v Akvilejo (v primeru zgodnejše letnice smrti, 398, bi lahko njegov umik povezali z uporom trietične skupine leta 396)⁵² in navzočnost Kvirinovih relikvij v Akvileji kot posledico organiziranega umika iz Savarije (morda v strahu pred Ataulfovimi pohodi v začetku 409), bi mogli hipotetično povezati s tem kaotičnim časom in povečano barbarsko navzočnostjo pojav imen gotških velikašev. Ta imena nastopajo v zgodnjerednjeveški legendi o nastanku oglejske cerkve (*passio Hermacora et Fortunati*). Nosilci teh imen, zlasti Ataulf, so bili v vsej zgodovini Akvileje navzoči na tem območju samo v tem času⁵³.

Po predstavitvi vloge Akvileje v državljanski vojni, ki je izbruhnila po smrti cesarja Honorija (423), sledi izčrpen prikaz hunskega zavzetja Akvileje leta 452. S tezo, da je Akvileja sicer doživela vojaško katastrofo, da pa sta uničenje mesta in začasna preselitev cerkvenega središča v Gradež kasnejši zgodovinski konstrukt, je po našem prepričanju šla predalet. Gotovo mesto ni bilo zravnano z zemljo skoraj do nerazpoznavnosti, kakor poroča Jordanes stoletje kasneje. Če je Jordanes misel o popolnem uničenju mesta prevzel od Priska, sodobnika teh dogodkov, kot se splošno domneva, moremo videti v tem opisu, ob vsem avtorjevem pretiravanju, predstavo o uničenju, ki je po obsegu in intenzivnosti presegala poškodbe, kakršne so navadno utrpela mesta ob sovražni osvojitvi. Odsotnost omembe uničenega mesta v pismu papeža Leona oglejskemu škofu Niketi je šibek argument za njeno tezo, saj se vsebina pisma nanaša

⁴⁶ ZOSIMOS 5,37,1–2 (drugi Alarikov vdor v Italijo jeseni 408).

⁴⁷ ZOSIMOS 5,45,5 (Ataulfov prehod "čez Alpe, ki se razprostirajo med Panonijo in Benečijo").

⁴⁸ *Codex Theodosianus* 10,10,25 (*Cum per Illyrici partes barbaricus speraretur incursus, numerosa incolarum manus sedes quaesivit externas ... Illyricianos omnes, quos patria complectitur vel alia quaelibet terra suscepit...*).

⁴⁹ *Constitutiones Sirmondianae* 16 (*Punitis auctoribus mali publici laesorum quidem dolori dedimus ultionem ... diversarum homines provinciarum cuiuslibet sexus condicionis aetatis, quos barbaricae feritatis discursus captiva necessitate transduxerat, invitato nemo retineat...*).

⁵⁰ *Codex Theodosianus* 5,7,2 (z enakim opisom begunske populacije kot v sirmondijanski konstituciji).

⁵¹ *Identité civique*, 237–238.

⁵² F. LOTTER (ter R. BRATOŽ in H. CASTRITIUS kot sodelavca), *Premiki...*, 72–73, 205 (op.).

⁵³ R. BRATOŽ, *Il cristianesimo aquileiese* ..., 44–45; isti, *La chiesa aquileiese e i barbari (V–VII sec.)*, v: S. TAVANO, G. BERGAMINI, S. CAVAZZA (izd.), *Aquileia e il suo patriarcato*, Udine 2000, 101–149, zlasti 110–111; F. LOTTER (ter R. BRATOŽ in H. CASTRITIUS kot sodelavca), *Premiki ljudstev*, 79.

na probleme, ki jih je povzročilo množično vojno ujetništvo in ne sam potek vojne (str. 242). Tudi odsotnost omembe uničenja mesta pri Enodiju ne govori v prid njene hipoteze, saj je škof iz Pavije prišel v stik z Akvilejo pol stoletja kasneje, ko so bile posledice rušenja mesta v veliki meri odstranjene. Če sodimo po Priskovem opisu Atilovega obleganja Niša (Naissus) leta 443 in po posledicah padca mesta, ki jih je zgodovinar videl na lastne oči nekaj let po hunskem zavzetju, se zdi posledice hunskega zavzetja Akvileje precej hujše kot predpostavlja avtorica⁵⁴. Pavel Diakon, ki je za svoj opis zavzetja Akvileje zajemal iz Jordanesa, ob tem pa tudi iz lokalnega izročila, ne omenja (kot Jordanes) razrušenja mesta skoraj do nerazpoznavnosti, pač pa kot sklepno dejanje njegov požig⁵⁵. Sledi požara so potrdile arheološke raziskave na različnih delih mesta (skladiščna območja v južnem delu пристanišča, škofijsko središče, Monastero, Beligna, območje foruma z baziliko), kar je skušala C.S. relativizirati z trditvijo, da so bili požari pogosti in da jih ni mogoče zanesljivo datirati (str. 262). Ne glede na »Atilov teorem«, ki naj bi vplival na raziskovalce pri datiranju arheoloških ostankov, skoraj popolna odsotnost omemb Akvileje v naslednjem polstoletnem obdobju kaže na izrazit padec, ki mu je sledil ponoven vzpon šele v času Teoderika Velikega. Strateška vloga mesta se je zmanjšala v korist drugih centrov province *Venetia et Histria* (Verona in Treviso, verjetno tudi *Forum Iulii*). V tem času zapore v Julijskih Alpah niso več delovale, saj je njihova funkcija prenehala v prvem desetletju 5. stoletja⁵⁶. Prehod čez Sočo, kjer je poleti 489 potekala prva Teoderikova bitka proti Odoakru, ni spadal v sistem teh zapor. Pri utrdbah, ki jih omenja Enodij pri opisu bitke ob Soči (*castra longo munita tempore ... vallum*), gre za Odoakrova utrdbena dela za zavarovanje prehoda čez reko severovzhodno od Akvileje in ne za alpske zapore⁵⁷.

V izčrpnih obravnavi urbanističnega razvoja mesta v 5. stoletju (str. 250–270) je C.S. prikazala postopno preoblikovanje urbanistične podobe Akvileje, ki jo zaznamujejo opustitev starega mestnega središča s forumom, gradnja novega obzidja, drastično zmanjšanje obsega mesta z izgradnjo obzidja južno od foruma, prenos težišča glavnih objektov gospodarskega pomena kot so tržnice in пристanišče na nove lokacije. Pri tem ostajajo nerešena številna vprašanja kronologije, zlasti v razmerju do katastrofe mesta sredi 5. stoletja. Drugače od večinskega mnenja, da je Akvileja v 5. stoletju doživela velike urbanistične spremembe v smislu redukcije mesta na približno polovico nekdanjega obsega, je avtorica postavila hipotezo, da je mesto celotno 5. stoletje, verjetno pa tudi še v času vzhodnogotske dobe, ohranilo svoj nekdanji obseg (str. 256)⁵⁸. Zapletena vprašanja kronologije se odpirajo tudi pri razvoju krščanske topografije, ko

⁵⁴ PRISKOS, fragm. 11,2 (izd. R.C. BLOCKLEY, *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire. Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus, II. Text, Translation and Historiographical Notes*, Liverpool 1983, 248); o obleganju prim. R. BRATOŽ, Aquileia tra Teodosio e i Longobardi (379–568), *AAAd* 54, 2003, 512–517.

⁵⁵ PAULUS DIACONUS, *Historia Romana* 14,9 (MGH AA 2, 204: ... *residuum direptioni igni supposito flamma consumit*).

⁵⁶ Mnenje C.S., da je v Odoakrovem času alpski obrambni sistem še deloval (str. 245), je napačno, saj pade konec njegovega delovanja v prvo desetletje 5. stoletja. Gl. P. KOS, Denarni obtok v slovenskem prostoru v pozni antiki, *ZČ* 48, 1994, 443–447, zlasti 446 (zaporni sistem prenehal z delovanjem že po 401); V. PFLAUM, *Poznorimski obrambni in vojaški sledovi 5. stoletja na ozemlju sedanje Slovenije*, Ljubljana 2004 (neobjavljena disertacija, z ugotovitvijo, da je zaporni sistem prenehal z delovanjem na prehodu iz 4. v 5. stoletje, po opustitvi centralno vodene obrambe in prehodu na teritorialno razpršeno obrambo pa je bil občasno nadzorovan še v prvi polovici 5. stoletja). Tudi začetki obrambnega sistema (vprašanje kontinuitete od *Praetenture Italiae et Alpium* Marka Avrelija do nastanka *Claustra Alpium Iuliarum*) so manj jasni, kot predpostavlja avtorica (*Identité civique*, 15).

⁵⁷ O bitki pri Soči gl. R. BRATOŽ, Soča in prehodi čez reko v antiki, *Goriški letnik* 27, 2000, 27–50, zlasti 40–44; ital. verzija: R. BRATOŽ, L'Isone tra l'antichità e il medioevo, v: S. TAVANO (izd.), *I Goriziani nel Medioevo*, Gorizia 2001, 15–42, zlasti 31–37.

⁵⁸ *Identité civique*, 256 z op. 110. Med novimi študijami o urbanizmu poznoantične Akvileje gl. C. CANTINO WATAGHIN, La città tardoantica: il caso di Aquileia, *AAAd* 59, 2004, 101–119 (s pretehtano sodbjo o rezultatih arheoloških raziskav, ki v posameznih primerih potrjujejo katastrofo mesta sredi 5. stoletja, v drugih pa jo izpodbijajo); podroben pregled za razdobje od druge polovice 5. do 7. stoletja prinaša L. VILLA, Aquileia tra Goti, Bizantini e Longobardi,

je Akvileja z najbližjo okolico – poleg katedrale, ki je bila po požaru obnovljena po precej spremenjenem načrtu – dobila tri nove cerkve v obmestni coni (S. Felice, Monastero, Beligna), še dve pa sta bili zgrajeni v Gradežu (S. Maria delle Grazie, Piazza della Corte). Šele s temi gradnjami, ki pomenijo »urbanističen in ideološki preobrat«, naj bi z zlitjem posvetne (civilne) in krščanske skupnosti postala Akvileja krščansko mesto v pravem pomenu besede⁵⁹. Ker so razhajanja pri datiranju prevelika – v neredkih primerih celo med zgodnjim 5. in poznim 5. ali zgodnjim 6. stoletjem – ni mogoče dati oceno, kdaj je do tega preobrata prišlo.

V nadaljevanju je C.S. ob analizi donatorskih napisov dala tehten prispevek k socialni zgodovini mesta. Pri tem je poleg akvilejskih napisov navedla primere iz vzhodnega soselstva (str. 272)⁶⁰. Na podlagi študije, ki jo je leta 1993 objavil Jean-Pierre Caillet, in ki poleg znanstvene objave napisov na področju Italije in sosednjih dežel prinaša tudi izvrstno analizo družbene in gospodarske zgodovine⁶¹, je avtorica smiselno poudarila pomen teh napisov za domačo cerkveno skupnost: napisi, kjer nastopajo poleg glavnega donatorja (večkrat z oznakami družbenega položaja ali poklica) tudi pripadniki njegove družine, so z navedbami darovane površine mozaika (t.i. pedaturu) ustvarjali in obenem utrjevali hierarhijo v razviti krščanski družbi oziroma – v primeru klerikov – lokalno cerkveno hierarhijo tudi na javnem mestu predstavljali. C.S. datira začetek tega tipa napisov v vsem cesarstvu na konec 4. stoletja, vendar se zdi, da so posamezni primeri starejši⁶².

Glede razvoja lokalne elite v Akvileji je avtorica izrazila več tez, ki odpirajo nova vprašanja in narekujejo ponovni razmislek o temeljnih potezah razvoja mesta v tem času. V Akvileji v tem času po njenem mnenju še ni prišlo do zlitja med posvetno mestno elito in cerkveno hierarhijo v enovito družbeno elito, zaradi česar naj bi bila politična vloga cerkve v Akvileji prejkone omejena. V času, ko so škofje v pomembnih mestih v Italiji imeli tudi politično vlogo, naj bi njihova vloga v Akvileji ostala omejena na cerkveno sfero. Posebno pozornost zasluži vprašanje vloge Anicijev kot ene vodilnih aristokratskih rodbin 5. stoletja, tako v luči njihovega fiktivnega sorodstva z rimskimi cesarji kot v luči njihovih domnevnih povezav z barbari⁶³. Ob tem se končno postavlja vprašanje vloge vplivnih posameznikov »barbarskega« porekla, ki se pojavljajo na napisih, in tistih, katerih imena nastopajo v »ustanovni« legendi akvilejske cerkve (*passio Hermacora et Fortunati*). Ta imena oseb, praviloma gotskega porekla, odpirajo vprašanje vloge posameznikov »barbarskega« porekla v civilnih, zlasti vojaških strukturah tiste dobe, ob tem pa tudi vprašanje njihovega eventualnega vpliva na krščansko skupnost⁶⁴.

Med dogodki velikega pomena, v katere je bila vključena oglejska cerkev v 5. in na začetku 6. stoletja, izstopata dva. V pelagijanskem sporu, v katerega je bila vključena zlasti v štiridesetih letih 5. stoletja, je prišlo do izraza nasprotovanje Akvileje papeški cerkveni politiki, obenem

AAAd 59, 2004, 561–632. Na težave pri datiranju kaže primer zelo fragmentarno ohranjenega gradbenega napisa novega obzidja, na katerem nastopa ime vladarja v obliki: T]heod[... Zapis so raziskovalci povezovali s Teodozijem I, Teodozijem II in gotskim kraljem Teoderikom (gl. *Identité civique*, 253 op. 91; L. VILLA, Aquileia tra Goti..., 583).

⁵⁹ O krščanski topografiji prim. nazadnje G. CUSCITO, Lo spazio cristiano nell'urbanistica tardoantica di Aquileia, AAAd 59, 2004, 511–559.

⁶⁰ Seznam na str. 272 bi mogli dopolniti z naslednjimi primeri: Poreč (predevfrazijeva bazilika), Betika in Pula v Istri, Teurnija v Sredozemskem Noriku in Lesce pri Bledu (ohranjena je le oznaka pedature).

⁶¹ J.-P. CAILLET, *L'évergétisme monumental* (kot v op. 42).

⁶² Gl. op. 15. Prim. za Verono J.-P. CAILLET, *L'évergétisme monumental*, 83 (tretja četrtina 4. stol.).

⁶³ O tem prim. tudi R. BRATOŽ, Storicità del Gruppo dei Canziani – Zgodovinska avtentičnost Kancijeve mučeniške skupine, v: *I santi Canziani – Sveti Kancijani. Nel XVII centenario del loro martirio – Ob 1700-letnici mučeništva* (ur. G. TOPLIKAR, S. TAVANO), Monfalcone 2005, 128–191, zlasti 168–179.

⁶⁴ Prim. op. 53. O različnih oblikah integriranja »barbarov« v poznoantično družbo gl. vrsto prispevkov v zborniku: E.K. CHRYSOS, A. SCHWARCZ (izd.), *Das Reich und die Barbaren*, Wien, Köln 1989.

se je pokazala neenotnost znotraj metropolitanske cerkve. Na prehodu iz 5. v 6. stoletje je bila Akvileja vključena v spore ob izbruhu lavrencijanske shizme, ko je ravnanje akvilejske cerkve kazalo zadržke do papeža Simaha, ki je užival podporo kralja Teoderika. Hipotetično bi lahko sklepali, da je stala na strani protipapeža Lavrencija, ki je s svojo politično orientacijo predstavljal opozicijo proti Rimu, idejno zaslombo pa je imela v Bizancu. Tako kot akvilejski škof (Marcellianus) se je opredeljeval tudi altinski škof Peter, medtem ko opredelitev drugih škofov ni poznana. Ob tem naj omenimo, da je Evgipij, ki je izhajal iz obdonavskega Norika ali Recije, učenec Severina iz Norika († 482) in njegov kasnejši biograf ter vodja Severinove meniške skupnosti v bližini Neaplja, v času lavrencijanske shizme vzdrževal prijateljske stike z rimskim diakonom Pashazijem, enim najbolj aktivnih privržencev protipapeža Lavrencija. V tej njegovi opredelitvi bi mogli videti – če ne gre za goli slučaj – podobno cerkveno-politično opredelitev kot se kaže v Akvileji ali v Altinu: v času napetosti znotraj vzhodnogotske države, ki so se manifestirale tudi na verskem in cerkvenem področju, se kaže v oglejski metropolitanski cerkvi, ob tem morda tudi v njenem širšem sosledstvu, obstoj političnih sil, ki so bile v opoziciji do vzhodnogotske oblasti in so se orientirale proti Bizancu⁶⁵.

6. Obdobje oglejske shizme

Zadnje poglavje je posvečeno Akvileji v času bizantinske oblasti (str. 295–370). Poglavje uvaja pregled političnih razmer od začetka gotško-bizantinske vojne dalje, ki jih zaznamuje postopen razkroj province *Venetia et Histria* v tri dele (Istra, obalna Benečija in kontinentalna Benečija). Razpad province, ki se je začel v vzhodnogotski dobi, je vojna še pospešila, saj so posamezni deli tega ozemlja že v zgodnji fazi vojne prišli pod različne gospodarje. Osrednjega pomena je vprašanje ozemeljsko-politične pripadnosti mesta v tri desetletja trajajoči vojni. To vprašanje je še posebej zapleteno, ker Prokopij v opisih vojnih operacij v severni Italiji Akvileje nikjer ne omenja. C.S. je postavila hipotezo, da je Akvileja že od zgodnje dobe vojne dalje nepretrgano pripadala Bizancu (če sodimo po poteku vojaških operacij bi bilo to možno okvirno leta 539 ali malo kasneje)⁶⁶ in ne šele v zadnji fazi vojne (Narzesov pohod 552), ko je to povsem zanesljivo. Tako je po njenem mnenju bizantinska oblast nad mestom, ki se je zaključila z langobardsko invazijo v Italijo 568, trajala dve do tri desetletja. V to razdobje je umestila več gradenj sakralnega in obrambnega značaja (cerkev sv. Hilarija, gradbena dela na katedrali, gradnja okrog 600 metrov dolgega obzidja južno od foruma s tlorisom v cikcakasti črti), na področju cerkvene organizacije pa okrepitev vloge Akvileje kot metropolitanske cerkve z ustanovitvijo do desetih novih škofijskih sedežev. Do tega povečanja števila škofijskih sedežev je prišlo v času, ko je v Italiji njihovo število sicer padalo. Kakor je izvajanje C.S. dobro utemeljeno, naj poudarimo, da glede datiranja omenjenih gradenj mnenja niso enotna⁶⁷, za nastanek novih škofijskih sedežev, zlasti v vzhodnem delu oglejske metropolitanske cerkve, pa se zdi, zlasti v sklepnem delu 6. stoletja, da so bili verjetnejši drugi vzroki: spopadi med

⁶⁵ Poleg literature, ki jo navaja C.S. (str. 289) prim. tudi J. MOORHEAD, The Laurentian Schism: East and West in the Roman Church, *Church History* 47, 1978, 125–136; P.A.B. LLEWELLYN, The Roman Clergy during the Laurentian Schism (498–506). A preliminary Analysis, *Ancient Society* 8, 1977, 245–275.

⁶⁶ Potek gotško-bizantinskega vojskovanja na območju severnega Jadrana je slabo poznan, zato bi zaslužil novo podrobno obravnavo. Prim. nazadnje kratek pregled za Istro: A. NOVAK, Začetki bizantinske oblasti v Istri, *Acta Histriae* 13, 2005, 165–184.

⁶⁷ Prim. nazadnje G. CUSCITO, Lo spazio cristiano (kot v op. 59), 530–533 (cerkev sv. Hilarija zgrajena ob koncu 4. stoletja ali šele v bizantinski dobi); L. VILLA, Aquileia tra Goti (op. 58), 606–614 (v času po Atilovem razrušenju, torej v drugi polovici 5. stoletja, je bilo zgrajeno obzidje v ravni črti južno od foruma z baziliko, ki je mesto zmanjšalo na polovico; v dobi bizantinske rekokvste je bilo zgrajeno obzidje s tlorisom v obliki cikcakaste črte, ki je to delitev še poudarilo).

shizmatiki in katoliško stranjo, ob istočasnem umikanju posameznih škofov z območja panonskih provinc na bizantinsko ozemlje.

V zgoščenem preciznem prikazu cerkvene zgodovine od Justinijanove obsodbe Treh poglavij (543/543) prek 5. ekumenskega koncila do smrti papeža Vigilija (555) je C.S. (str. 306–323) odlično prikazala idejno in politično ozadje verskega spora, ki je potekal v času gotško-bizantinske vojne in je odločilno vplival na razvoj oglejske cerkve. Jedro njene analize je posvečeno vplivu teh dogodkov na severno Italijo, zlasti v luči pisma papeža Vigilija poslanca iz frankovske države na bizantinski dvor (med koncem 551 in julijem 552)⁶⁸. Pri prikazu okoliščin izbruha oglejske shizme (str. 323–338), ki jo predstavlja izvolitev Pavla za škofa v Akvileji in ki ji je sledila njegova posvetitev v Milanu, je med odprtimi vprašanji zavzela stališče do historičnosti shizmatične sinode ob njegovi izvolitvi⁶⁹. Posvetila se je vprašanju o vzrokih za izbiro kraja posvetitve in zlasti o vzrokih za uspeh shizmatikov. Slednjega je videla v dejstvu, da je bizantinska oblast nastanek shizmatične cerkve dejansko tolerirala, saj ni intervenirala ob Pavlovi izvolitvi in posvetitvi, prav tako ne kasneje. Njeni kasnejši posegi proti posameznim shizmatičnim škofom kot sta bila Vitalis iz Altina in Evfrazij iz Parencija se dajo pojasniti s posebnimi okoliščinami, ki niso nujno cerkvenopolitične narave⁷⁰. Naslov »patriarh«, ki ga je prevzel oglejski shizmatični škof, je pomenil v novih razmerah dejansko, na hierarhiji utemeljeno metropolitno oblast nad celotnim območjem Benečije in Istre, medtem ko v odnosu do papeža, voditeljev največjih in najstarejših škofijskih sedežev in do posvetne oblasti ni pomenil takega preloma, kot so nekdanje domnevali. Naslova od tretjega desetletja 6. stoletja dalje ne najdemo samo pri voditeljih cerkva, ki so prekinili stike z Rimom in se sami oklicali s tem najvišjim naslovom (kot na primer Oglej), temveč sporadično v več pomembnih škofijah na Vzhodu in tudi na Zahodu⁷¹. Ob vprašanju ozemeljskega obsega oglejske metropolitne cerkve se C.S. ni dotaknila zapletenega vprašanja jurisdikcije Akvileje nad območjem Norika pred letom 568. Patriarh Ursus je v času spora s salzburškim nadškofom glede jurisdikcije nad ozemljem Karantanije v letu 811 trdil, da lahko za čas pred langobardsko invazijo v Italijo s sinodalnimi zapisniki dokaže pripadnost tamkajšnjih *civitates* oglejski cerkvi⁷².

Langobardska invazija leta 568 je radikalno spremenila politične in cerkvene razmere v severni Italiji. C.S. je ob skopih poročilih (zlasti pri Pavlu Diakonu) o minimalnem odporu,

⁶⁸ E. SCHWARTZ, *I Vigiliusbriefe – II Zur Kirchenpolitik Iustinians*, Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Abteilung, Jahrgang 1940, Heft 2, München 1940, zlasti 18–25. Poleg literature, ki jo navaja C.S., bi veljalo upoštevati tudi razpravo: R. SCHIEFFER, *Zur Beurteilung des norditalischen Dreikapitel-Schismas. Eine überlieferungsgeschichtliche Studie*, *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 87, 1976, 167–201 (z izčrpno bibliografijo).

⁶⁹ Historičnost sinode je izpodbijal H. BERG, *Bischöfe und Bischofssitze im Ostalpen- und Donauraum vom 4. bis zum 8. Jahrhundert*, v: H. WOLFRAM, A. SCHWARZ (izd.), *Die Bayern und ihre Nachbarn I*, Wien 1985, 61–108, zlasti 81 op. 163. C.S. (328 op. 145) po pravici poudarja, da so bile volitve škofov pogosto priložnost za njihova zborovanja.

⁷⁰ O Vitalisu prim. kratko R. BRATOŽ, *Venancij Fortunat in shizma Treh Poglavij*, *ZČ* 55, 2001, 149–176, zlasti 156–162; o Evfraziju gl. G. CUSCITO, *Cristianesimo antico ad Aquileia e in Istria*, Trieste 1977, 259–267.

⁷¹ *Identité civique*, 335–337; podrobno o tem V. PERI, *La pentarchia: istituzione ecclesiale (IV–VII sec.) e teoria canonico-teologica*, *Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull'alto medioevo* 34, Spoleto 1988, 209–311, zlasti 262–267; isti, *Aquileia nella trasformazione storica del titolo patriarcale*, *AAAd* 38, 1992, 41–63.

⁷² *MGH, Diplomata Karolinorum I*, 211 (a. 811) (izd. E. MÜHLBACHER, Hannover 1906, 282, vrstice 30–34: ... *nam Ursus patriarcha antiquam se auctoritatem habere asserebat et quod tempore, antequam Italia a Longobardis fuisset invasa, per synodalia gesta, que tunc temporis ab antecessoribus suis, Aquilegensis ecclesie rectoribus, agebantur, ostendi posse predictae Karantane provincie civitates ad Aquileigiam esse subiectas...*). Krantanija je obsegala ozemlje najmanj treh antičnih *civitates* (Virunum, Teurnia, Aguntum) in dele ozemlja vsaj še treh mest (Celeia, Poetovio, Flavia Solva). O težavah pri razlagi tega dokumenta gl. P. ŠTIH, *Struktura današnjega slovenskega prostora v zgodnjem srednjem veku*, v: R. BRATOŽ (ur.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo*, Ljubljana 2000, 355–394, zlasti 262 op. 45 (s starejšo literaturo).

ki kažejo na popolno neučinkovitost državnih, zlasti vojaških struktur⁷³, in o begu škofov na bizantinsko ozemlje ob obali, upravičeno postavila vprašanje, kaj se je dogajalo z večino civilnega prebivalstva. Da se je odselilo cerkveno vodstvo in manjši del prebivalstva, medtem ko je večina prebivalstva ostala, kaže primer preselitve iz Akvileje v Gradež: težko si predstavljamo, da bi se prebivalstvo poznoantičnega mesta s površino 30 hektarov preselilo v otoško utrdbo s površino samo 3 hektarov, četudi pri tem upoštevamo, da je bilo zaradi bolezni, lakote in vojn v predhodnem obdobju mesto demografsko šibko⁷⁴. Rezultat odselitve (ali lečasne evakuacije?) je nastanek številčno majhne, vendar socialno in idejno homogene krščanske skupnosti v Gradežu. Ta je bila sestavljena iz predhodne krščanske skupnosti v Akvileji in iz posvetnih, zlasti vojaških struktur na samem otoku, kot se razodevajo v gradeških napisih, zlasti v novi katedrali sv. Evfemije. V tej izstopa po pomenu njen graditelj, tretji shizmatični patriarh Helias, ki je – po izstopu milanskega metropolitskega območja iz shizme – postal za poldrugo desetletje vodilna osebnost shizmatičnega akvilejskega metropolitskega območja, obenem tudi vodilna osebnost v shizmatičnem taboru v vsej severni Italiji⁷⁵.

Osrednja in obenem najbolj zapletena tema tega poglavja je gradeška sinoda, ki ji je C.S. posvetila obširno analizo (str. 346–361 z dodatkom na str. 393–398). O tem dogodku in o razvoju shizmatičnega oglejskega patriarhata v naslednjih petnajstih letih (Maranska sinoda, pismo beneških škofov cesarju Mavrikiju itd.) obstaja obširna, že težko pregledna bibliografija, ki je v monografiji le deloma upoštevana⁷⁶. Na vprašanja, ki jih odpirajo zelo zapleteni viri, obstajajo različni, dostikrat nasprotujoči si odgovori. Če pustimo ob strani vprašanje historičnosti dogodka, v katero danes raziskovalci ne dvomijo, sta osrednja problemska sklopa naslednja: (I.) odnos med poročilom, ki ga prinaša zapisnik sinode v Mantovi (827) in poročili v beneški kronistiki 11. stoletja, ki odpira vprašanje kronologije dogodka in obstoja enega ali dveh sinodalnih srečanj; (II.) identifikacija več škofijskih sedežev, zlasti v vzhodnem delu oglejskega patriarhata, katerih nosilci nastopajo med udeleženci sinode. Avtorica v svoji analizi prinaša vrsto novih opažanj, s katerimi soglašamo, po drugi strani pa ponekod ne upošteva že doseženega znanja in zagreši nekaj napak, ki zmanjšujejo vrednost njenih zaključkov.

⁷³ Prim. z vidika arheoloških raziskav L. VILLA, Aquileia tra Goti..., 624. Avtor sugestivne arheološke študije je skušal najti odgovor na vprašanje, kako razložiti takojšnjo opustitev mesta, ki so ga Bizantinci pred tem močno utrdili. Obrambno sposobnost mesta je poleg debeline obzidja še dodatno okrepil njegov tloris v cikcakasti črti, zaradi katerega je bilo obleganje še dodatno zapleteno. Avtor dopušča možnost, da mesto ni padlo v langobardske roke že leta 568, temveč precej kasneje.

⁷⁴ Prim. nazadnje L. VILLA, Aquileia tra Goti..., 619–625.

⁷⁵ Med novimi pregledi gl. S. TAVANO, Elia, patriarca di Aquileia, *Nuovo Liruti* 1, Udine 2006, 269–273.

⁷⁶ Od objav v velikih evropskih jezikih niso upoštevane razprave več nemških in avstrijskih avtorjev, ki jih navajamo v kronološkem zaporedju: J. FRIEDRICH, Die ecclesia Augustana in dem Schreiben der istrischen Bischöfe an Kaiser Mauritius vom Jahre 591 und die Synode von Gradus zwischen 572 und 577, *Sitzungsberichte der philosophisch-philologischen und der historischnen Klasse der K.B. Akademie der Wissenschaften zu München* 1906, 327–356 (razprava je sicer v pomanjkljivi obliki navedena na 393 op. 3, vendar ni v celoti upoštevana); K. REINDEL, Bistumsorganisation im Alpen-Donau-Raum in der Spätantike und im Frühmittelalter, *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 72, 1964, 277–310; E. TÖTH, Vigilius episcopus Scaravaciensis, *Acta Archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae* 26, 1974, 269–275; F. VONFICHT, Sancta ecclesia Sabionensis, *Der Schlern* 54, 1980, 444–458; E. GALLISTL, Der Brief von 591 an Kaiser Mauricius und die Bistümer Binnen-Noricums, *Mitteilungen der Österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte* 32, 1982, 117–124; O. HAGENEDER, Die kirchliche Organisation im Zentralalpenraum vom 6. bis 10. Jahrhundert, *Frühmittelalterliche Ethnogenese im Alpenraum. Nationes* 5, 1985, 201–235; H. KRAHWINKLER, *Friaul im Frühmittelalter. Geschichte einer Region vom Ende des fünften bis zum Ende des zehnten Jahrhunderts*, Wien-Köln-Weimar 1992, zlasti 71–77 in karte IV/1–3 v prilogi; S. KARWIESE, Von der ecclesia Petenas zur ecclesia Petenensis. Neue Überlegungen zur Frühzeit der Salzburger Kirche, *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 101, 1993, 228–280 (o gradeški sinodi 233–261); H. WOLFF, Die Kontinuität der Kirchenorganisation in Raetien und Noricum bis an die Schwelle des 7. Jahrhunderts, v: E. BOSHOFF, H. WOLFF (ur.), *Das Christentum im bairischen Raum. Von den Anfängen bis ins 11. Jahrhundert*, Köln, Weimar, Wien 1994, str. 1–27.

I. V analizi razmerja med zapisom v aktih mantovanske sinode in zapisi o sinodi v beneški kronistiki je avtorica z dobrimi argumenti podprla tezo, da se obojno izročilo, ki kaže v posameznostih pomembne razlike⁷⁷, nanaša na eno gradeško sinodo in ne na dve v nekajletnem razmaku (prvi seznam bi se nanašal na sinodo v letih 572–577, drugi na sinodo 579 ali kasneje), kot menijo nekateri raziskovalci⁷⁸. Upoštevanja vreden je njen argument, da v primeru dveh različnih sinod ne bi bilo mogoče tako rekoč povsem enako zaporedje škofov, zlasti ne ob menjavi treh škofov; če upoštevamo dejstvo, da je bil pogost kriterij pri zaporedju škofovskih podpisov čas njihovega nastopa, bi potemtakem morali stati novi škofje na zadnjih treh mestih v seznamu in ne na istih kot njihovi predhodniki. Podoben sklep smo pred desetletjem sami izrazili, ob primerjavi seznamov udeležencev dveh provincialnih dalmatinskih sinod v Saloni v nekajletnem časovnem razmaku (530–532/533), pri katerih je identična komaj polovica podpisnikov⁷⁹.

Če zavrnilo idejo o dveh sinodah, se postavlja vprašanje kronologije edine sinode. Od študije J. Friedricha (1906) dalje se je na podlagi njegove ugotovitve, da je avtentičen vir zapis v aktih mantovanske sinode, medtem ko prinašajo beneške kronike falzificirano izročilo, na nemškem jezikovnem področju uveljavilo datiranje dogodka okvirno v dobo od 572 do 577. Prva letnica označuje nastop patriarha Helija, druga pa zamenjavo na škofijskem sedežu v Tridentu, saj je v tem letu preminil Flaminus, ki se omenja kot udeleženec sinode na »mantovanskem« seznamu. Drugače od tega, med nemško pišočimi avtorji tako rekoč splošno sprejete datiranja, zastopa italijanska historiografija datiranje v leto 579, kot ga prinaša beneška kronistika. C.S. je z dobrimi argumenti podprla avtentičnost tega drugega izročila o sinodi, na kateri so potrdili prenos cerkvenega sedeža v Gradež in ob tej priložnosti tudi posvetili novo katedralo z relikvijami sv. Evfemije Halkedonske. Tako poročajo beneške kronike, zlasti *Chronica de singulis patriarchis*, medtem ko datum 3. november 579 navaja še Dandulus. Vendar pri utemeljevanju svojih sklepov ni bila dosledna. V izročilu nastopa kot datum sinode 3. november 579 (in ne 3. september, na lokalni praznik sv. Evfemije Halkedonske, ko so bile relikvije te mučenke skupaj z relikvijami apostolov prinesene v Akvilejo)⁸⁰. To mnenje je, med velikimi imeni raziskovalcev pozne antike, v svoji postumno izdani študiji zastopal Ernest Stein⁸¹. Brez ustrezne utemeljitve je avtorica v tabeli škofov in škofij oglejskega patriarhata datirala sinodo v petletno obdobje 577–582. Če pri tem prva letnica temelji na zamenjavi na škofijskem prestolu v Tridentu, je druga letnica usklajena s poročilom v Kroniki gradeških

⁷⁷ Seznam udeležencev sinode v Mantovi prinaša 19 imen škofov (*MGH Leges III, Concilia 2*, izd. A. WERMINGHOFF, Hannover 1906, 583–589, zlasti 588; novo branje z nekaj izboljšavami prinaša H. BERG, *Bischöfe und Bischofssitze*, 79). Seznam, ki ga prinaša *Cronica de singulis patriarchis Nove Aquileie*, za njo pa Dandulova kronika, vsebuje imena 20 škofov; poleg enega škofa oz. škofije (*Solacius ep. Veronensis*), ki ga v prvem seznamu ni, so tri imena škofov različna (za Sabiono v prvem seznamu *Materninus*, v drugem *Ingenuus*; za Trident v prvem seznamu *Flaminus*, v drugem *Agnellus*; za Feltre v prvem seznamu *Laurentius*, v drugem *Fontegius*); v prvem seznamu je patriarh *Helias* naveden na 4. mestu (C.S. meni, da gre za napako kopista), v drugem seznamu pa na prvem mestu. Drugi seznam udeležencev prinaša poleg 20 imen škofov tudi imena 12 prezbiterjev brez oznake njihove provenience. Gl. *Identité civique*, 393–398 (z analizo razlik v luči rokopisnega izročila).

⁷⁸ Tezo o dveh sinodah zastopata S. KARWIESE, *Die Franken und die Suffragane Aquileias, Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Institutes in Wien*, 51, 1976–1977, 173–191, zlasti 189–190; isti, *Von der ecclesia Petenas zur ecclesia Petenensis*, 236, prav tako H. WOLFF, *Die Kontinuität der Kirchenorganisation*, 26; kot možno jo dopušča tudi H. BERG, *Bischöfe...*, 81 op. 160.

⁷⁹ Prim. N. KLAČ, *Historia Salonitana maior*, Beograd 1967, 81 (podpisniki sinode v Saloni 530) in 85 (podpisniki sinode v Saloni nekaj let kasneje); kratko R. BRATOŽ, *Vpliv oglejske cerkve*, 19 op. 185.

⁸⁰ Prim. R. BRATOŽ, *Il cristianesimo aquileiese...*, 96–97.

⁸¹ *Chronologie des métropolitains schismatiques de Milano e d'Aquilee-Grado*, v: *Opera minora selecta*, Amsterdam 1968, 402–412, zlasti 409 (tako na tem mestu (349 op. 230) kot v seznamu literature (424) je naveden netočen naslov razprave).

patriarhov (*Chronica de singulis patriarchis*), da je Helias († 586/587) umrl pet let po gradeški sinodi. Če upoštevamo datiranje, ki ga je pred stoletjem predlagal J. Friedrich (572–577) in ob tem kronologijo, ki jo je predložila C.S., bi se dalo gradeško sinodo datirati komaj na eno desetletje natančno, v prvo desetletje Helijevega pontifikata⁸².

II. Med 19 ali 20 škofijskimi sedeži, katerih voditelji so se udeležili gradeške sinode, se zaradi redke, morda celo enkratne omembe, nezmožnosti potrditve obstoja škofije z arheološkimi, zlasti epigrafskimi najdbami, pojavljajo zapletena vprašanja identifikacije pri najmanj dveh in največ petih škofijah, ki so se nahajale v severnem in vzhodnem delu patriarhata. Severno ali bolje severozahodno od Akvileje se zdi vprašljiva avtoričina identifikacija zapisa *Maxentius Iulienis* (*Maxencius episcopus Iulienis*); C.S. omenja prvič (354 op. 245) v tej zvezi *Iulium Carnicum*, kar je splošno uveljavljeno mnenje (škofija se omenja v 5. stol.), v tabelaričnem prikazu (397) pa navaja *Forum Iulii* (Čedad), za kar ni nobene potrditve. Nepotrebni so trije spodrsrljaji: oznaka geografske pripadnosti škofije *Sabiona* na južnem Tirolskem (354 op. 245)⁸³, ki leži v Italiji in ne Avstriji, lokalizacija škofije *Aguntum* na vzhodnem Tirolskem (prav tam), ki je ležala na ozemlju istoimenskega antičnega mesta (Stribach vzhodno od Lienza in ne na tem območju nepoznani Augst), ter ime škofijskega sedeža *Tiburnia* (ne Tiburnium)⁸⁴.

Težja vprašanja historične interpretacije odpirajo omembe škofij vzhodno od Akvileje. Strinjamo se lahko z avtoričino oceno, da je usoda Emone in Celeje v tem času neznana (353 op. 244); vendar, če sodimo po tem, da okrog 590 (sinoda v Maranu) nastopata oba škofa kot privrženca patriarha Severa, ko je le-ta pod prisilo začasno pristal v katoliškem taboru (»shizma znotraj shizme«), lahko predvidevamo še v desetletju po gradeški sinodi relativno stabilnost teh škofijskih sedežev na ozemlju, ki je po odhodu Langobardov v Italijo vsaj nominalno ostalo bizantinsko. Oba škofa, ki sta bila v času gradeške sinode shizmatika, sta bila desetletje kasneje »katolika«, tako kot škofje iz Tergesta, Parentija in enigmatične Cise, ki so bili v prestop prisiljeni⁸⁵. Ob tem naj omenimo na tabelaričnem prikazu škofij (397–398) neustrezen prikaz petih privrženecv patriarha Severa v času po njegovem nasilnem povratku v

⁸² S. KARWIESE, Von der ecclesia Petenas, ki zastopa tezo o dveh sinodah, je za prvo (»571/576«) predlagal datiranje v čas 576/577), za drugo (»579«) pa datiranje v čas 583/585, torej v sklepni del Helijevega pontifikata.

⁸³ O Sabioni gl. J. GELMI, *Bischof Ingenuin von Säben. Ein Heiliger zwischen Rom und Konstantinopel*, Brixen 2005 (odlično napisan poljudni prikaz).

⁸⁴ Za škofijski sedež *Aguntum* gl. nazadnje F. GLASER, Beispiele frühchristlicher Kirchen an der Donau und an der Drau, v: R. SENNHAUSER (izd.), *Frühe Kirchen im östlichen Alpengebiet. Von der Spätantike bis in ottonische Zeit*, München 2003, 630–635. Augst v arheološki in historični topografiji tega območja ni poznan. Za Teurnijo gl. nazadnje F. GLASER, Der frühchristliche Kirchenbau in der nordöstlichen Region (Kärnten/Osttirol), v: R. SENNHAUSER (izd.), *Frühe Kirchen...*, 413–437; pregledno tudi F. GLASER, Der Untergang der Antike und ihr Nachleben in Noricum, v: R. BRATOŽ (ur.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo*, Ljubljana 2000, 199–218. Med novejšimi prikazi škofij oglejskega patriarhata gl. tudi S. TAVANO, G. BERGAMINI (izd.), *Patriarchi. Quindici secoli di civiltà fra l'Adriatico e l'Europa Centrale*, Milano 2000, 195–207 (kratki prikazi 31 škofijskih sedežev z novejšo literaturo).

⁸⁵ PAULUS DIACONUS, *Hist. Lang.* 3,26. O maranski sinodi in opredelitvi škofij v tem času gl. H. KRAHWINKLER, *Friaul*, 74 in skica IV/2 v prilogi. Ni nam bila dostopna razprava: G.C. MENIS, Il sinodo di Marano del 590 tra scisma e comunione, v: *Maran* (izd. A. CICERI, G. ELLERO), Udine 1990, 21–44. V zvezi z razlago zapletenega in mestoma nejasnega poročila Pavla Diacona o teh dogodkih prim. P. ŠTIIH, O seznamu škofov v Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* III, 26, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, Suppl. 1, 2001, 105–116. Po njegovem predlogu se je pred maransko sinodo (*sinodus decem episcoporum in Mariano*) sestal v letih 587–589 (po Severovi vrnitvi iz Ravene in pred sinodo v Maranu) škofovski zbor, na katerega naj bi se nanašal Pavlov opis opredelitve škofov v času »shizme znotraj shizme«: 6 škofov (patriarh Sever, 3 istrski škofje, škofa iz Emone in Celeje) se je tedaj opredeljevalo za katoliško stran, 11 škofov iz Venetije in eden iz Druge Recije je vztrajalo v shizmi; po neuspehu te sinode je na maranski sinodi patriarh Sever prestopil v shizmo in postal voditelj večinskega zahodnega dela patriarhata, ki je vztrajal v shizmi.

v katolicizmu pred maransko sinodo, ki brez manjkajočega pojasnila zbuja vtis težje tehnične ali celo vsebinske napake⁸⁶.

Vsekakor pomeni presenečenje v seznamu udeležencev gradeške sinode navzočnost škofa iz Scarbantije v Prvi Panoniji⁸⁷. C.S. se pridružuje mnenju vrste raziskovalcev, ki so v njem videli begunskega škofa. Njegov odhod v Italijo bi mogli povezati z odselitvijo Langobardov leta 568, ki so se jim pridružili tudi staroselski *Pannonii*, od prihoda na italjska tla do udeležbe na sinodi pa bi bil v tem primeru begunski škof že okroglo eno desetletje⁸⁸. Ker posamezni organizirani odhodi provincialnega prebivalstva, tako tudi v letu 568, niso zajeli vsega prebivalstva, temveč le njegov del, obstaja majhna možnost, da je Vigilij tudi po 568 prebival na ozemlju matične škofije in prišel v Gradež kot panonski škof. Zadnji begunski škof iz Panonije se omenja še leta 599, torej tri desetletja po langobardskem pohodu v Italijo. Za razliko od svojih stanovskih kolegov iz Emone in Celeje se Vigilij v času maranske sinode ne omenja več⁸⁹, kar kaže na propad te severnopanonske škofije najpozneje do tega časa, v kakršnikoli obliki je že obstajala.

Najbolj zapleteno vprašanje je lokalizacija škofijskega sedeža v Cisi, čigar škof *Vindemius* se je udeležil sinode v Gradežu (v seznamih na petem mestu kot *episcopus Cessensis*). Zatem se omenja v skupini treh škofov (...*cum aliis tribus ex Histria episcopis*...; ob njem še tržaški in poreški škof), ki jih je eksarh Smaragd skupaj s patrirahom odvedel v Raveno in jih prisilil v zvezo s katoliškim ravenkim škofom (okrog 588), v kateri so se nahajali v času maranske sinode. Skupina »odpadnikov« od shizme je s pridružitvijo emonskega in celejanskega škofa narasla na pet škofov, treh *ex Histria* in dveh iz njenega severovzhodnega zaledja, ki je gravitiralo proti istrskemu ozemlju pod bizantinsko oblastjo⁹⁰. Že po samem kontekstu sodeč *Cissa*, od koder je izhajal škof *Vindemij*, ne more biti identična s Pelješcem (353 op. 242)⁹¹, prav

⁸⁶ Severovi privrženci, ki nastopajo na gradeški sinodi s svojimi imeni, se v tabelarični koloni za čas maranske sinode označujejo kot *Seuerus* z numeracijo od 1 do 5, v zaporedju, kot ga sporoča Pavel Diakon (*Hist. Lang.* 3,26: ... *Cum patriarcha autem communicaverunt isti episcopi: Severus, Parentinus Iohannes, Patricius, Vindemius et Iohannes*). Med njimi je ime *Seuerus* nosil samo prvo imenovani tržaški škof, za njim pa se omenjajo *Iohannes* iz Parentija, *Patricius* iz Emone, *Vindemius* iz Cisse in *Iohannes* iz Celeje, ki se v četrti koloni (maranska sinoda) označujejo kot *Seuerus* 2–5. Pregledno in jasno H. WOLFF, *Die Kontinuität der Kirchenorganisation* (kot v op. 75), 26; H. KRAHWINKLER, *Friaul im Frühmittelalter* (kot v op. 75), 312 (priloga IV/2); prim. tudi *PCBE*, gesla *Patricius* 6 (str. 1617), *Vindemius* 3 (2313–2314); *Iohannes* 63 (1100–1101).

⁸⁷ Škofijski sedež se napačno označuje kot »Scarbantia« (tabela str. 398 in indeks na str. 452, pravilno na str. 353 op. 244). O škofijskem sedežu v Skarbantiji in o vprašanju kontinuitete gl. E. TÓTH, *Vigilius episcopus Scaravaciensis, Acta archaeologica academiae scientiarum Hungaricae* 26, 1974, 269–275; prim. nazadnje J. GÖMÖRI, *Scarbantia*, v: M. ŠAŠEL KOS, P. SCHERRER (izd.), *The Autonomous Towns of Noricum una Pannonia. Pannonia I*, Ljubljana 2003, 81–92, zlasti 87 (odselitev prebivalstva v Italijo 568, obstoj mogočnega obzidja opuščene utrdbe še v karolinški dobi). Domneva D. GÁSPÁR, *Christianity in Roman Pannonia* (kot v op. 25), 102–103, da se oznaka *Scaravaciensis* nanaša na Basijane vzhodno od Sirmija (*Bassianae*, v IUSTINIANUS, *Novellae* 11 pr., iz leta 535 kot *Bacensis civitas*), ni verjetna. Basijane so po tej ureditvi spadale pod nadškofijo *Iustiniana Prima*, kar izključuje udeležbo eventualnega basijanskega škofa na provincialni sinodi shizmatičnega oglejskega patriarhata. S. KARWIESE, *Von der ecclesia Petenas...*, 248–255, izraža možnost, da bi se škof v tem času zadrževal s patriarhovim soglasjem na Sv. Hemi (Hemmaberg), kar je poskusil podpreti s tamkajšnjimi najdbami (motivika, ornamentika in stil mozaikov sorodna gradeškim mozaikom v S. Maria delle Grazie in v katedrali sv. Evfemije). Korak naprej od ugibanj ni mogoč.

⁸⁸ Prim. PAULUS DIACONUS, *Hist. Lang.* 2,26 (med pripadniki šestih skupin, ki so se pridružile Langobardom na pohodu v Italijo, se omenjajo tudi *Pannonii*). W. POHL, *Die Awaren*, München 1988, 233.

⁸⁹ E. TÓTH, *Das Christentum in Pannonien bis zum 7. Jahrhundert*, v: E. BOSHOFF, H. WOLFF (ur.), *Das Christentum im bairischen Raum* (kot v op. 75), 241–272, zlasti 256. O panonskem škofu Johanesu, ki je leta 599 prišel v Istro in ob podpori katoliške strani postal voditelj škofije v severni Istri (*castellum Novas – Insula Capritana*; GREGORIUS, *Registrum epist.* 9,156, v *Corpus Christianorum Series Latina* 140, 712), gl. R. BRATOŽ, *Koprška škofija od prve omembe (599) do srede 8. stoletja, Acta Histriae* 9, 2001, 37–64, zlasti 44.

⁹⁰ PAULUS DIACONUS, *Hist. Lang.* 3,26 (gl. op. 86).

⁹¹ Prim. *Identité civique*, 353 op. 242. Tudi kot hipotetična možnost odpade identifikacija s polotokom Pelješac v južni Dalmaciji (prim. nejasno *PCBE* 2, Italije, 2313–2314 (s.v. *Vindemius* 3). Toponim Pelješac v Istri ni poznan.

tako ne z Novaljo na otoku Pagu v severni Dalmaciji⁹². Ker gre za istrskega škofa, je smiselno povezovanje z istrsko Ciso. Če pustimo ob strani starejše poskuse lokaliziranja (območje Rovinja) kot presežene, sta kot hipotetični rešitvi najbolj verjetni dve, obe ob jugozahodni obali Istre severno od Pule: Brionski otoki⁹³ in Betika pri Barbarigi (na istrskem kopnem okrog deset kilometrov severno od Brionov), za katero obstajajo še prepričljivejše materialne potrditve kot za Brionsko otočje⁹⁴.

Različna mnenja so bila izražena tudi o zadnjem podpisu v seznamu udeležencev (*Martianus Petenatis*), ki se v kasnejših seznamih ne omenja več. Poleg možnosti, ki jih navaja C.S., istrska *Pedena* in *Petovio* (Ptuj)⁹⁵, so bile izražene tudi domneve v povezavi s Salzburgom (antični *Iuvavum*): v treh salzburških virih iz let 790 (pismo Karla Velikega salzburškemu škofu Arnu) in 798 (dve pismi papeža Leona III. Arnu, ki je bil tedaj že nadškof) nastopa Arno kot *Petenensis urbis episcopus* (790), njegova škofija kot *ecclesia Iuvavensium que et Petena* (798)). Domneva, da je antični Ptuj (pri ravenskem geografu kot *Petaviona*) dal ime istrski Pedeni v 6. stoletju oziroma da je ta dala (kratkotrajno) ime salzburški cerkvi, ostaja nedokazljiva hipoteza⁹⁶.

7. Sklepne misli o novi oglejski monografiji

V sklepnem delu razmišljanja o novi akvilejski monografiji naj najprej opozorimo na tista mesta, ki bi jih veljalo v morebitni novi izdaji popraviti – gre za očitne napake – oziroma dopolniti z upoštevanjem novejšje literature, ki je avtorica ne navaja. Napake so se prikradle predvsem pri omembah vzhodnega in severnega sosedstva antične Akvileje. Posamezne med njimi, zlasti geografske, na katere smo že opozorili, so lahko zavajajoče, druge so predvsem pravopisnega značaja in za vsebino dela niso relevantne⁹⁷. Z bolj natančnim branjem korek-

⁹² Hipotezo je v najbolj izdelani obliki predstavil A. ŠONJE, L'ubicazione della sede del vescovo di Cessa, Vendemio, *Atti del Centro di ricerche storiche – Rovigno* 11, 1980–1981, 85–130. Vindemijev sedež naj bi bil identičen z današnjo Novaljo na otoku Pagu. Hipoteza se opira na toponim *Cessa*, zlasti pa na zgodnjekrščanske najdbe na področju Novalje, ki potrjujejo obstoj zgodnjekrščanskega centra (o najdbah prim. zlasti P. CHEVALIER, *Ecclesiae Dalmatiae* I, Roma–Split 1995, 64–74). Hipotezo je izrazil v še radikalnejši obliki J. ŠKUNCA, Problem Cisse i njezine biskupije, *Croatia Christiana Periodica* 15 (27), 1991, 1–20.

⁹³ M. SUIĆ, Cissa Pullaria – Baphium Cissense – Episcopus Cessensis, v: isti, *Odabrani radovi iz stare povijesti Hrvatske. Opera selecta*, Zadar 1996, 689–724; Episcopus Cessensis iterum, *prav tam*, 725–750. Prim. tudi N. CAMBI, Pogovor, *prav tam*, 844–846.

⁹⁴ B. MARUŠIĆ, Še o istrski Kisi (Cissa) in kesenskem škofu (episcopus Cessensis), *Arheološki vestnik* 41, 1990, 403–429; prim. R. BRATOŽ, Das Patriarhat Grado im monotheletischen Streit, v: *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo* (ur. R. BRATOŽ), Ljubljana 2000, 609–658, zlasti 638–644.

⁹⁵ *Identité civique*, 353 op. 242 (škofija se napačno označuje kot *pedenentis*; vsekakor je za knjigo, ki ni bila izdana na nemškem govornem področju, slovenska oblika imena »Ptuj« bolj primerna od nemške »Pettau«).

⁹⁶ Možnost povezovanja Pedene s Petoviono in Salzburgom sta na podlagi mnenj starejših avtorjev (G. Waitz, E. Klebel, R. Cessi in drugi) z različnimi poudarki izrazila L. MARGETIĆ, *Histrice et Adriaticae. Raccolta di saggi storico-giuridici e storici*, Trieste 1983, 131–133 (*Marcianus Petenatis* verjetno škof iz Petovione; ta škofija je dala ime tudi salzburški cerkvi ob koncu 8. stoletja) in S. KARWIESE, Von der ecclesia Petenas (kot v op. 76), zlasti 261–280: *Marcianus Petenatis*, identičen s škofom Marcijanom, pokopanim v gradeški katedrali (J.-B. BRUSIN, *Inscriptiones Aquileiae* 3364), naj bi bil 40 let »potujoči« škof z območjem delovanja na območju Petovione, Flavije Solve in hipotetično vse do antičnega Juvava oz. Salzburga (okvirno 534–574), nato bi se vrnil v Istro in se kot pedenski škof udeležil (prve) gradeške sinode 576/577; po smrti (578) naj bi njegovo truplo iz Pedene prenesli v Gradež in kasneje pokopali v tamkajšnji katedrali). O različnih interpretacijah napisa gl. kratko R. BRATOŽ, Epigrafe di Marciano, v: S. TAVANO, G. BERGAMINI (izd.), *Patriarchi* (kot v op. 84), 152–153.

⁹⁷ Naj jih navedemo: kraj Florijanovega mučeništva je *Lorch* (ne Lorsch; str. 106, 107); škofijski sedež v času oglejskega koncila 381 je bila *Siscia* (ne Sciscia, str. 150); mesto je v indeksu (str. 452, s.v.) označeno kot kraj na Madžarskem(!). Amancijeva *Iovia* je identična bodisi z antičnim krajem *Botivo*/Ludbreg (ne Ludberg, str. 151) v

turnih odtisov bi se lahko izognili posamičnim lapsusom kot so napačne letnice, zamenjave imen ali njihov napačen zapis ter posamezne napake v citatih⁹⁸. V seznamu okrajšav na začetku bibliografske priloge (399–400) so razrešene le kratice za edicije virov, ne pa kratice za revije, kar tujemu uporabniku knjige ponekod otežuje identifikacijo posameznih serij, saj mora posegati po bibliografskih priročnikih⁹⁹. Eden od dveh naslovnikov fiktivnega Hieronimovega pisma v uvodu Hieronimijanskega martirologija je bil Heliodor (in ne Septimij) iz Altina (str. 215). Anastazija ni svetnica iz Salone (str. 69), temveč iz Sirmija¹⁰⁰. V luči arheoloških raziskav je vprašanje tako imenovane Kvirinove bazilike v Savariji (str. 106) zelo zapleteno; vsekakor »velika bazilika, zgrajena po koncu preganjanj kristjanov«, ni bila cerkev, temveč reprezentativen objekt (*aula palatina*), medtem ko vprašanje bazilike *ad Scarabetensem portam* s posmrtnimi ostanki škofa in mučenca Kvirina ostaja odprto¹⁰¹. Epizoda iz Evgipijevega življenjepisa sv. Severina, v kateri se ob opisu svetnikove pomnožitve olja v Lavriaku (*Vita s. Severini* 28,2) omenjajo *negotiatores*, ki so v izredno težkih razmerah v deželo dovažali olje, se nanaša na čas po letu 476, nekako v dobo okrog 478 (ne »pred 472«; str. 260); odločitev o evakuaciji romanskega prebivalstva je padla po drugem pohodu Odoakrove vojske proti Rugijcem leta 488 (ne ob prvem pohodu 487). Viri ne opisujejo poti iz vzhodnega območja Obrežnega Norika proti Italiji, po kateri se je pomikala Odoakrova vojska, z njo pa tudi del provincialnega prebivalstva s Severinovo meniško skupnostjo. Če upoštevamo vzhodno lego Faviane (Mautern ob Donavi, kakih 60 do 70 km zahodno od Dunaja) v Obrežnem Noriku kot zadnjega zbirališča beguncev iz zahodnejše ležečih mest, obenem pa takratne vojaško politične razmere (ozemlje proti zahodu so obvladovali Alamani, občasno so na to območje vpadali Turingi in celo Heruli), odselitev iz vzhodnega dela Obrežnega Norika v Italijo ni mogla potekati po tistih cestah, kot jih predlaga avtorica (str. 244–245: proti zahodu do Ovilave in Juvava in nato proti jugu do Teurnije ter od tam proti zahodu čez vzhodno Tirolsko v dolino Adiže). V tem primeru bi se Odoakrova vojska zelo verjetno zapletla v spopade z Alamani. Kot verjetnejša se kaže ravninska pot ob zahodnem robu Panonije, tako imenovana jantarjeva pot

hrvaškem Podravju bodisi s krajem Heténypusztá ali Alsóheténypusztá (ne Hetényupusztá, str. 151) na južnem Madžarskem. Vsekakor je primernejša običajna oblika imena *Emona* od mnogo redkejšje oblike *Aemona*, ki ji daje avtorica prednost (prim. J. ŠAŠEL, *Opera selecta*, Ljubljana 1992, 563–565). Hrušica leži severovzhodno od Trsta (in ne severozahodno, str. 52). Ker je bilo v času oglejskega koncila 381 že uveljavljeno ime province *Pannonia Secunda* s središčem v Sirmiju, je ta oznaka pravilnejša od oznake *Pannonia Inferior*, ki jo prinaša *Laterculus Veronensis* in jo navaja avtorica (160, op. 202).

⁹⁸ V povzetku 1. poglavja (str. 63) nastopa kot letnica Konstantinovega obleganja Akvileje 313 (namesto 312); Honorij je vladal do leta 423 (ne 425, kot na str. 233); kot uzurpator, ki se je 351–352 zadrževal v mestu, je omenjen Maksencij (str. 63, pravilno Magnencij); redakcija Zgodovine Pavla Diakona pade v sklepi del 8. stoletja (avtor umrl pred 800) in ne v 9. stoletje (str. 338). Avtor Panegirika se na enem mestu (str. 59) napačno označuje kot Pacatius, sicer vedno v pravilni obliki *Pacatus*; Otto SEECK se ponekod pojavlja kot O. Seek (str. 21, 100, in 423), Johannes SUNDWALL kot Sündwall (str. 291 op. 260); na str. 179 in 220 je ob analizi napisa Parekorija Apolinarisa opozorilo na ilustracijo št. 15 v prilogi, kjer je pod to številko upodobljen drugi napis (Valentinijanov in Atenodorin sarkofag); na str. 302 v op. 33 navedeni citat iz Tavanove razprave je napačno paginiran (str. 338 in ne 33); naslov Steinove razprave o kronologiji oglejskih škofov ni precizen (gl. op. 81).

⁹⁹ Nerazrešene ostajajo kratice za revijalne objave, na primer *AC* (str. 7 op. 2), *SJ* (14 op. 40), *BM* (72 op. 30), *EECAA* (93 op. 110), *JRA* (15 op. 42), *RSR* (137, op. 115), *AT* (238), *RAC* (409) itd. Uporaba kratric v mednarodni znanstveni publicistiki ni dosledna; v posameznih primerih imajo kratice različen pomen (*RAC* kot *Rivista di archeologia cristiana* ali *Reallexikon für Antike und Christentum*); posamezne kratice, ki se uporabljajo v mednarodnem znanstvenem tisku, so enake kraticam za druge serije v »nacionalnih« znanostih.

¹⁰⁰ Gl. nazadnje R. LIZZI, Roma, Aquileia e Sirmium fra agiografia e fondazioni titolari, *AAAd* 57, 2004, 243–272.

¹⁰¹ Gl. E. TÓTH, Das Christentum in Pannonien bis zum 7. Jahrhundert, v: E. BOSHOFF, H. WOLFF (izd.), *Das Christentum im bairischen Raum. Von den Anfängen bis ins 11. Jahrhundert*, Köln, Weimar, Wien 1994, 246; D. GÁSPÁR, *Christianity in Roman Pannonia. An evaluation of Early Christian finds and sites from Hungary*, Oxford 2002, 114–118.

(Savaria – Poetovio – Emona – Aquileia), ki se je dotaknila akvilejskega območja¹⁰². Akvileja je še do konca 6. stoletja vzdrževala stike s Sredozemskim Norikom, ni pa poročil o stikih z območjem ob Donavi na ozemlju opuščenega Obrežnega Norika. Zaradi tega ni presenetljivo, da se Severin ne omenja v virih oglejskega izvora.

Ob preseganju izoliranega obravnavanja poznoantične Akvileje in vključevanja v obči zgodovinski okvir so nesorazmerno skromno zastopana dela z nemškega govornega področja, zlasti če upoštevamo velike študije, ki so praviloma bolj obsežne od tistih, ki so navedene v znanstvenem aparatu in sklepni bibliografiji. Kot primer naj navedemo obsežna monografska dela, ki so jih napisali W. Kuhoff za dobo Dioklecijana in tetrahij, Ch. Brennecke za zgodovino arianizma ali D. Hoffmann za vojaško zgodovino 4. stoletja¹⁰³ ali posamezne pomembne članke v revijah in zbornikih, ki bi sodili v študijo takega formata¹⁰⁴.

Monografija C.S. prinaša vrsto novih spoznanj. Napisana je z velikim zgodovinskim znanjem in jasno izdelano metodo. Avtorica je zapleteno snov predstavila z obsežnim znanstvenim aparatom, v katerem je zavzela stališče, v številnih primerih kritično, do predhodnih raziskav. V nekaterih primerih je ocena posameznih del ali obdobj v razvoju raziskav prehitra in premalo pretehtana, ker premalo upošteva okoliščine in čas, v katerih so ta dela nastajala. Besedilo odraža ob temeljitem poznavanju virov in njihovem smiselnem povezovanju v nove zaključke tudi pogum in samozavest. Prodorne misli in sveže ideje, obenem smisel za sintezo so gotovo tiste odlike, zaradi katerih študija zasluži vso pozornost raziskovalcev poznoantične Akvileje. Ti se bodo v raziskavah soočali z vprašanji, ki jih monografija načenja, in se ob tem nujno opredeljevali do avtoričinih tez in hipotez. Po našem prepričanju so nekatera njena spoznanja trdna, druga manj zanesljiva (začetki krščanstva do Konstantina, hunsko razrušenje Akvileje 452, datiranje gradeške sinode in identifikacija nekaterih škofijskih sedežev). Več napak in nepotrebnih površnosti v historični topografiji, geografiji in ortografiji ter vrzeli v bibliografiji, ki bi jih veljalo ob ponatisu ali drugi izdaji popraviti, ne bistveno zmanjšujejo pomen tehtnega znanstvenega dela, ki predstavlja pomemben korak naprej v raziskavah poznoantične Akvileje.

¹⁰² Prim. Ph. RÉGERAT, *Italien in der Vita Severini: sein Erscheinungsbild und sein Verhältnis zu Severin*, v: R. BRATOŽ (izd.), *Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit*, Ljubljana 1996, 193–206, zlasti 203.

¹⁰³ Gl. op. 6; 19; D. HOFFMANN, *Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum*, Düsseldorf 1969.

¹⁰⁴ Gl. op. 8; 9; 15; 68; 76.